

LEONARD GÓRNICKI

ORCID: 0000-0002-5770-1073

Uniwersytet Wrocławski

leonard.gornicki@uwr.edu.pl

Z problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie

Abstrakt: Artykuł dotyczy zagadnień z zakresu problematyki podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych obywateli polskich w Generalnym Gubernatorstwie (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*), istniejącym w latach 1939–1945.

Po ogólnym nakreśleniu koncepcji i rzeczywistości Generalnego Gubernatorstwa jako Reststatu autor wykazuje, że odrębna sytuacja prawna poszczególnych grup narodowościowych (status narodowy, status rasowy) zamieszkujących w Generalnym Gubernatorstwie, naruszająca zasadę równości wobec prawa, wpływała na wiele stosunków cywilnoprawnych. Analizie kolejno zostają poddane takie kwestie, jak: prawo do wstępowania w związki małżeńskie oraz utrzymywania stosunków seksualnych, naruszenie autonomii woli w zakresie prawa do świadczenia pracy, ograniczenia autonomii woli podmiotu prawa i pozycji prawnej w obrocie profesjonalnym, a wreszcie dyskryminacja ludności żydowskiej jako podmiotów prawa prywatnego.

Autor dowodzi, że w odniesieniu do ludności polskiej, w interesującym nas tu zakresie prawa cywilnego, co prawda przed sądami polskimi stosowano polskie ustawodawstwo, jednak zostało ono w istotny sposób zmienione bądź uchylone przez ustawodawstwo Generalnego Gubernatorstwa. Ponieważ autonomia jednostki przestała być zasadniczym elementem prawa prywatnego, to tym samym nie tylko coraz wyraźniej zawężała się sfera, w której podmiot prawa swobodnie regulował sytuacje prawne stworzone aktami swojej woli, lecz także, a nawet w szczególności, zmniejszała się sfera tradycyjnie chronionych przez prawo cywilne praw podmiotowych prywatnych jednostek. Efekt dyskryminacji narodowościowej i rasowej Polaków łączył się tu nierozzerwalnie z fundamentalnym dla interesów Trzeciej Rzeszy aspektem wyzysku ekonomicznego. W stosunku do ludności żydowskiej natomiast od samego początku zasadniczym celem okupanta było pozbawienie Żydów godności osobistej, ich stygmatyzacja, upokorzenie, pozbawienie woli oporu i zmuszenie do posłuszeństwa eksploatacja ekonomiczna, „wyniszczenie przez pracę”, a ostatecznie eksterminacja całego narodu.

Słowa kluczowe: Generalne Gubernatorstwo, prawo cywilne, status narodowy, status rasowy, naruszenie zasady równości wobec prawa, naruszenie autonomii woli podmiotu prawa prywatnego, dyskryminacja ludności żydowskiej jako podmiotów prawa prywatnego.

ON THE ISSUES OF CIVIL LAW ENTITIES AND SUBJECTIVE RIGHTS
OF PRIVATE POLISH CITIZENS IN THE GENERAL GOVERNMENT

Abstract

The article deals with the issues of civil law entities and private rights of Polish citizens in the General Government (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*), existing from 1939 to 1945.

Having outlined the concept and reality of the General Government as a Reststaat, the author shows that the separate legal situation of the individual national groups (their national status, racial status) living in the General Government, in violation of the principle of equality in law, has affected many civil law relationships. The following issues are analyzed successively: the right to marry and have sexual relations, violation of the autonomy of the will regarding the right to work, limitations of the autonomy of the will of the subject of the law and the legal position in the professional sphere, and finally, discrimination against the Jewish population as subjects of private law.

The author proves that the Polish legislation was applied to the Polish population in the scope of civil law that is of interest to us here, but it was significantly changed or repealed by the legislation of the General Government. Since the individuality of the person has become an essential element of private law, the sphere in which the subject of the law has freely regulated legal situations created by acts of his or her own will has become increasingly narrowed. Furthermore, even more specifically, the sphere of private individuals' legal rights, traditionally protected by civil law, has been diminishing. The effect of national and racial discrimination against Poles was inextricably linked to the aspect of economic exploitation, which was fundamental for the interests of the Third Reich. From the very beginning, however, the occupier's primary goal in relation to the Jewish population was to deprive Jews of their personal dignity, to stigmatize them, humiliate them, break their will to resist, force them to be obedient, economically exploit them, "destroy them by work", and finally exterminate the entire nation.

Keywords: The General Government, civil law, national status, racial status, violation of the principle of equality in law, violation of the autonomy of the will of a subject of private law, discrimination against the Jewish population as subjects of private law.

1. Koncepcja i rzeczywistość Reststaatu

Generalne Gubernatorstwo (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*)¹, istniejące w latach 1939–1945, było przejawem idei powołania kadłubowego państwa polskiego, które miało służyć interesom gospodarczym i politycznym Trzeciej Rzeszy². Ta koncepcja polskiego Reststaatu przejawiała się

¹ Nazwę tę, tłumaczoną na język polski zazwyczaj jako „Generalne Gubernatorstwo okupowanych ziem polskich”, generalny gubernator Hans Frank, powołując się na upoważnienie udzielone mu przez Hitlera, na mocy dekretu z 31 lipca 1940 roku skrócił do „Generalne Gubernatorstwo” od 15 sierpnia 1940 roku.

² Z ogólnej literatury zob. A. Klafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946; C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961; M. Broszat, *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski. 1939–1945*, Warszawa-Poznań 1966; G. Eisenblätter, *Grundlinien der Politik des Reiches gegenüber dem Generalgouvernement 1939–1945*, Frankfurt am Main 1969; Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982; W. Wójcik, *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, Kraków 1988; D. Pohl, *Von der „Judenpolitik” zum*

kilkakrotnie w wypowiedziach Hitlera, w tym oficjalnych, od początku drugiej

Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944, Frankfurt am Main 1993; T. Głowiński, *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000; T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 2010; A. Czocher, *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011; M. Winstone, *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2015; A. Wrzyszczyk, *Generalne Gubernatorstwo (1939–1945) — bariery w przedstawianiu prawdziwej historii (na przykładzie dwóch ważnych publikacji z lat 2014–2015)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, nr 3, s. 997–1006; *idem*, *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia” 66, 2019, nr 1, s. 439–450; F. Celnikier, *Żyd, czyli kto? Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskich poczynaniach prawodawczych. Studium absurdu i mistyfikacji*, Warszawa 2014; zob. też omówienie niektórych zachowanych w Polsce archiwaliów: K. Dąbrowski, *Archiwalia izb dystryktowych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Archiwalia izb przemysłowo-handlowych w Polsce. Stan i perspektywy badań*, red. K. Dąbrowski, Ryki 2012; R. Borowiec et al., *Generalne Gubernatorstwo 1939–1945. Dokumenty archiwalne z okresu okupacji w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, Ryki 2015; *Źródła normatywne do dziejów izb przemysłowo-handlowych na ziemiach polskich (1918–2014)*, oprac. K. Dąbrowski, Ryki 2015, s. 342 n. Odnośnie do eksploatacji ekonomicznej Generalnego Gubernatorstwa zob. zwł. W.W. Mędykowski, *Macht Arbeit Frei? German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939–1943*, Boston 2018; S. Schwaneberg, *Eksploracja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14), s. 133–154; K. Ostrowski, *Hitlerowska polityka podatkowa w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 1977; C. Rajca, *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991; I. Loose, *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014; K. Dąbrowski, *Izba Centralna Gospodarki Ogólnej, izby dystryktowe i grupy główne w Generalnym Gubernatorstwie, jako instytucje niemieckiej administracji gospodarczej w latach 1941–1944*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Ekonomii Wyższej Szkoły Humanistyczno-Przyrodniczej w Sandomierzu” 2006, z. 3; *idem*, *Izby dystryktowe w Generalnym Gubernatorstwie — powstanie i charakter ustrojowy*, [w:] *Państwo — Prawo — Polityka. Księga poświęcona pamięci Profesora Henryka Groszyka*, red. M. Chrzanowski, J. Kostrubiec, I. Nowikowski, Lublin 2012, s. 80–89; T. Kłosiński, *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*, Poznań 1947; B. Ratyńska, *Ludność i gospodarka Warszawy i okręgu pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1982; F. Skalniak, *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976; *idem*, *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979; B. Sikorski, *Handel Warszawy okupacyjnej*, [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, „Studia Warszawskie” 7, 1971, z. 1; A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-” Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [w:] *Das Europa des „Dritten Reichs” Recht, Wirtschaft, Besatzung*, red. J. Bähr, R. Banken, Frankfurt am Main 2005, s. 59 n.; K. Broński, *Handel w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej — zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2019, nr 1 (979), s. 7–29; zob. też W. Skrzywan, *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji*, [w:] *Kraków pod rządami wroga, 1939–1945*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1946; T. Filippi, *Życie gospodarcze*, [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski” 31, 1949–1957, s. 129–137; S. Smoliński, *Rozwój detalicznych cen wolnorynkowych w Krakowie w latach 1939–1946*, „Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu” 1946/1947.

dekady września 1939 roku³. Zwraca uwagę, iż w mowie wygłoszonej 6 października tegoż roku w Reichstagu Hitler deklarował między innymi „stworzenie państwa polskiego, którego struktura i kierownictwo będzie stanowiło gwarancję, że nie powstanie nowe zarzewie, zagrażające Rzeszy Niemieckiej, ani siedlisko intryg przeciw Rosji i Niemcom”⁴. Zarówno w tej, jak i w innych jeszcze wypowiedziach wodza Rzeszy dominował aspekt propagandowy, a te jego osobiste poglądy były następnie uzgadniane i modyfikowane w toku różnych odpraw i porad, stosownie do potrzeb i możliwości strategicznych oraz zamysłów związanych z dalszymi wschodnimi podbojami Trzeciej Rzeszy. W efekcie tych działań i uwarunkowań zadecydowano o utworzeniu polskiego obszaru kałużowego, pomyślanego jako polski rezerwat i nazwanego Generalnym Gubernatorstwem⁵.

Generalne Gubernatorstwo (dalej: GG) zostało formalnie powołane na mocy dekretu Führera i kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z 12 października 1939 roku, który był traktowany przez władze okupacyjne GG jako swego rodzaju ustawa zasadnicza dla tego tworu⁶. Obejmujący władzę na tym okrojonym obszarze II Rzeczypospolitej⁷ Hans

³ Szerzej zob. M. Wrzosek, *Zaczątki niemieckiego systemu okupacyjnego na terytoriach polskich opanowanych przez wojska niemieckie jesienią 1939 roku*, „Studia Podlaskie” 6, 1996, s. 49–61.

⁴ M. Broszat, *op. cit.*, s. 20.

⁵ M. Wrzosek, *op. cit.*, s. 61–62; M. Broszat, *op. cit.*, s. 16 i 20.

⁶ *Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete. Vom 12. Oktober 1939* (RGBL I, Jg. 1939, s. 2077); zob. też A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem wydał Oberlandesgerichtsrat Dr Albert Weh kierownik Wydział Ustawodawstwa w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Trzecie zupełnie nowo opracowane wydanie*, Kraków 1941, A100; zob. również Dekret Führera i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 12 października 1939 roku; A. Konieczny, *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich*, Wrocław 1977, s. 49.

⁷ Obejmowało ono centralne i południowe ziemie polskie: część województwa warszawskiego z Warszawą, część województwa łódzkiego (bez Łodzi), część województwa krakowskiego z Krakowem, część województwa kieleckiego z Kielcami, województwo lubelskie, zachodnią część województwa lwowskiego (bez Lwowa). Terytorium GG zostało podzielone na cztery okręgi administracyjne zwane dystryktami: radomski, krakowski, lubelski i warszawski, z siedzibami władz średniego szczebla w Warszawie, Lublinie, Radomiu i Krakowie. Po ataku Niemiec na ZSRR terytorium to zostało powiększone o część województwa lwowskiego ze Lwowem (13 wschodnich powiatów z ogólnej liczby 27), województwo stanisławowskie i województwo tarnopolskie, z których utworzono na mocy dekretu Adolfa Hitlera z 1 sierpnia 1941 roku piąty dystrykt — Galicję (Distrikt Galizien) z siedzibą we Lwowie, który istniał do lipca 1944 roku; z literatury przedmiotu zob. zwł. A. Wrzyszczyk, *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944). Część I (1.09.1939–31.07.1940)*, „Z Dziejów Prawa” 12, 2019, nr 20, s. 617–636; *idem*, *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie — idee — prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych Augustów 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003; *idem*, *Ustawodawstwo okupacyjne dla dystryktu Galicja 1941–1944*, [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Malarczykowski*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin 1997; zob. poza tym B. Musiał, *Deut-*

Frank⁸ wydał 26 października 1939 roku uroczystą proklamację skierowaną do „polskich obywateli i obywaterek” oraz liczne akty prawne, które normowały podstawy ustrojowe na podporządkowanym mu terytorium, 7 listopada zaś nastąpił uroczysty wjazd generalnego gubernatora Franka do Krakowa, siedziby Generalnego Gubernatorstwa⁹. Wskazana proklamacja Franka nie pozostawiała wątpliwości co do tego, że do metod sprawowania władzy będą tu należały siła i terror:

Wszelkie próby oporu przeciwko wydanym rozporządzeniom oraz przeciwko spokojowi i porządkowi na obszarach polskich niszczone będą bezwzględna surowością za pomocą potężnego oręża Wielkiej Rzeszy Niemieckiej. Każdy podporządkowujący się jednak sprawiedliwym zarządzeniom naszej Rzeszy, odpowiadającym w zupełności Waszym zwyczajom życiowym, spokojnie będzie mógł pracować¹⁰.

Zachowanie na stworzonym obszarze systemu prawnego, zamiast rozważanego początkowo przez okupanta stosowania jedynie środków przymusu policyjnego wobec ludności, podyktowane zostało zwłaszcza interesami gospodarczymi Trzeciej Rzeszy, albowiem GG miało stanowić teren jak najskuteczniejszej eksploatacji ekonomicznej¹¹. Okupant już 15 listopada 1939 roku wydał rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa (*VO über die Beschlagnahme des Vermögen des früheren polnischen Staates innerhalb des Generalgouvernement*)¹².

sche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944, Wiesbaden 1999; Ł. Kozera, M. Wojtasik, *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008; J. Dziobek-Romański, *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Rocznik Nauk Prawnych” 22, 2012, nr 3, s. 271–303; W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales UMCS” 60, 2013, s. 35–51; B. Ługowski, *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa” 21, 2018, s. 333–344.

⁸ Co do postaci Franka zob. Ch. Schudnagies, *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS — Juristen und Generalgouverneurs*, Frankfurt am Main 1989; K. Grünberg, B. Otręba, *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001; D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przeł. K. Jachimczak, Kraków 2009.

⁹ M. Wrzosek, *op. cit.*, s. 67–69.

¹⁰ *Proklamacja generalnego gubernatora z 26 października 1939 r.*; A. Weh, *op. cit.*, A102; zob. też ten tekst w: *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 1. 1939–1942, red. Z. Polubiec, przeł. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1970.

¹¹ D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. *Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989, s. 318–319.

¹² *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete, 1939–1940/Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów i Verordnungsblatt für das Generalgouvernement/Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa, 1940–1944* (dalej: VOBL. GG), s. 37; tekst także w: A. Weh, *op. cit.*, E800 oraz A. Konieczny, *op. cit.*, s. 61 n. Kwestie szczegółowe uregulowano w pierwszym postanowieniu wykonawczym do rozporządzenia z dnia 15 listopada 1939 roku o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na

Generalnemu Gubernatorstwu nie przysługiwał atrybut suwerenności, nie wchodziło ono również w skład terytorium Trzeciej Rzeszy. Zamieszkała w nim ludność nie posiadała ani obywatelstwa Generalnego Gubernatorstwa, ani obywatelstwa Trzeciej Rzeszy¹³. Należy wskazać tutaj natomiast na wystawianie odrębnych legitymacji dla ludności niemieckiej¹⁴ i nieniemieckiej („nie-Niemcy”), w tym na przymus legitymowania się tej ostatniej¹⁵. Kenkarty wprowadzono na obszarze

obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 16 marca 1940 roku; *Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung über die Beschlagnahme des Vermögen des früheren polnischen Staates innerhalb des Generalgouvernement* (VOBL. GG, s. 175), tekst także: A. Weh, *op. cit.*, E 801. Ostatnim istotnym aktem prawnym dotyczącym mienia państwowego było rozporządzenie z 24 września 1940 roku w sprawie własności na majątku byłego państwa polskiego — *VO über das Eigentum von dem Vermögen des früheren polnischen Staates* (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 313), tekst podaje także A. Weh, *op. cit.*, E850. Na mocy rozporządzenia o konfiskacie majątku prywatnego w okręgu Galizien (Galicja) z 1 sierpnia 1941 roku: *Verordnung über die Beschlagnahme von privaten Vermögen im Distrikt Galizien. Vom 1. August 1941* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 448) przepisy te zostały rozciągnięte na okręg Galicja; zob. też C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 232 n.; J. Gwiadomorski, *Hitlerowskie przepisy prawne w dziedzinie prawa prywatnego w Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, t. 2, Warszawa 1979, s. 398 n. Tu także przykłady innych podobnych przepisów.

¹³ M. Mączyński, *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945. Ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012, zwł. s. 147 n.; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 83 n.

¹⁴ W Generalnym Gubernatorstwie wyodrębniano trzy kategorie „Niemców”: 1. *Reichsdeutsche* (osoby posiadające obywatelstwo niemieckie), 2. *Volksdeutsche* (osoby narodowości niemieckiej) i 3. *Deutschstämmige* (osoby pochodzenia niemieckiego). Hierarchia „niemieckości” od 1941 roku, kiedy to wprowadzono kategorię osób pochodzenia niemieckiego, licząc od najniższego stopnia, była następująca: *Deutschstämmiger* — *Volksdeutscher* — *Reichsdeutscher*; A. Klafkowski, *op. cit.*, s. 97; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 454; A. Wrzyszczyk, H. Mielnik, *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 29, 2019, nr 1, s. 92.

¹⁵ *Verordnung über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 8); tekst polski także: A. Weh, *op. cit.*, A300; *Verordnung über die Ausweisung im Generalgouvernement. Vom 17. Dezember 1941/Rozporządzenie o przymusie legitymowania się w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 17 grudnia 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 728). Ostatecznie obejmował on osoby po ukończeniu 15 roku życia: *Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. Vom 13. Juni 1941/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 czerwca 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 344); *Zweite Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. Vom 17. April 1943/Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 17 kwietnia 1943 r.* (VOBL. GG, Jg. 1943, s. 177). Odnośnie do dokumentów dla osób uznanych za Niemców zob. *Verordnung über die Einführung einer Kennkarte für deutsche Volkszugehörige im Generalgouvernement. Vom 26. Januar 1940/Rozporządzenie o wprowadzeniu karty rozpoznawczej dla przynależnych do Narodu Niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie*

Generalnego Gubernatorstwa rozporządzeniem z 26 października 1939, ale akcja ich wydawania trwała jeszcze w 1943 roku. Wszyscy, którzy ukończyli 15 rok życia, musieli złożyć w biurze ewidencji ludności odpowiedni wniosek, metrykę urodzenia i ewentualnie świadectwo ślubu, odcinek zameldowania, a także — w stosunku do Polaków i niektórych innych narodowości — oświadczenie o aryjskim pochodzeniu. Wydawane na czas określony kenkarty, mające na tym terytorium wzór trzykartkowej, dwujęzycznej książeczki i — w porównaniu z „ziemiami wcielonymi” — dodatkowo poszerzone o dane meldunkowe oraz adnotację o wyznaniu, różniły się kolorem i literowymi oznaczeniami dla mniejszości narodowych. Dla Polaków były koloru szarego, a żółtego dla Żydów (z dodatkową literą „J”) i Romów (z dodatkową literą „Z”), zaś dla Ukraińców (z dodatkową literą „U”), Białorusinów (z dodatkową literą „W”), Rosjan (z dodatkową literą „R”) oraz innych jeszcze mniejszości — niebieskiego¹⁶. Ci, którzy określili się narodowościowo jako „Górale” (*Goralenvolk*)¹⁷, otrzymywali niebieską kenkartę z literą „G”¹⁸.

z dnia 26 stycznia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 36), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht des Generalgouvernements*, Krakau 1940, nr 15 i K.M. Pospieszalski, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Część II. Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, [w:] *Documenta occupationis*, t. 6, Poznań 1958, s. 174 (dalej: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6); tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A230; *Erste Durchführungsverschrift zur Verordnung vom 26. Januar 1940 über die Einführung einer Kennkarte für deutsche Volkszugehörige im Generalgouvernement. Vom 2. Februar 1940/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 stycznia 1940 r. o wprowadzeniu karty rozpoznawczej dla przynależnych do Narodu Niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 2 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 73), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 16 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 176; tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A231; *Verordnung über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement. Vom 29. Oktober 1941/Rozporządzenie o wprowadzeniu legitymacji dla osób pochodzenia niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 października 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 622), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 186. Prawo takie mogła uzyskać także osoba, która poślubiła osobę pochodzenia niemieckiego (§ 3); *Erste Durchführungsverschrift zur Verordnung vom 29. Oktober 1941 über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement. Vom 22. Juni 1942/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 29 października 1941 r. o wprowadzeniu legitymacji dla osób pochodzenia niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 22 czerwca 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 357), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 196 — wynika z niego, że kandydaci musieli przedstawić dokumenty świadczące o niemieckim pochodzeniu, a dzieci do ukończenia 15 roku życia nie mogły otrzymać ausweisu (§ 4). Należy do tego dodać jeszcze wytyczne do rozporządzenia z 29 października 1941 roku: *Richtlinien zur Verordnung vom 29. Oktober 1941 über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement*. Są one zamieszczone w: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 187 (inne jeszcze dokumenty na s. 192–196).

¹⁶ A — obcokrajowiec, D — osoby pochodzenia niemieckiego, K — Gruzini, W — Białorusini.

¹⁷ Górali traktowano w Generalnym Gubernatorstwie w sposób wyjątkowy, gdyż Niemcy prowadzili wobec nich politykę wyodrębnienia grupy etnicznej pochodzenia germańskiego — *Goralenvolk*; bliżej zob. W. Szatkowski, *Goralenvolk. Historia zdrady*, Kraków 2012.

¹⁸ *Wybrane dokumenty represji i życia codziennego. Cechy formalne i tło historyczne. Opracowane na podstawie zasobu Archiwum Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”*, Warszawa 2009, s. 8–10. Wystawiano także (większe zakłady pracy lub przedsiębiorstwa) różnego typu do-

Rozporządzenie z 16 marca 1940 roku sankcjonowało uprzywilejowaną pozycję ludności niemieckiej, a co do tak zwanych volksdeutschów czyniło to ostatecznie rozporządzenie z 30 listopada 1942 roku¹⁹. Istniały przy tym różne praktyki, które utrudniały otrzymanie potwierdzenia przynależności do narodowości niemieckiej. Skończyło się to interwencją ministra spraw wewnętrznych²⁰. Osobom zaliczonym do tej narodowości przysługiwała możliwość zgłoszenia się do służby wojskowej na podstawie rozporządzenia z 19 kwietnia 1940 roku²¹. Pod koniec wojny rozpoczęto politykę przesiedlania volksdeutschów do „Altreichu”²².

Odrębna sytuacja prawna poszczególnych grup narodowościowych (status narodowy, status rasowy) zamieszkujących w Generalnym Gubernatorstwie, naruszająca zasadę równości wobec prawa, wpływała na wiele stosunków cywilnoprawnych. Prawo pełniło funkcję dyskryminacyjną.

kumenty identyfikacyjne (legitymacje) związane z miejscem zatrudnienia (*Ausweis, Werkausweis, Personenausweis*); *ibidem*, s. 24.

¹⁹ *Verordnung über das Personenstandsrecht der Deutschen im Generalgouvernement. Vom 16. März 1940/Rozporządzenie o prawie stanu cywilnego Niemców w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 16 marca 1940 roku* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 104); tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 17; tekst polski także *idem, Prawo...*, A270; *Verordnung über das Recht der Deutschstämmigen. Vom 30. November 1942/Rozporządzenie o prawie obowiązującym osoby pochodzenia niemieckiego z dnia 30 listopada 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 739). Osoby te musiały jednak wpierw udowodnić niemieckie pochodzenie (§ 3). Tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 199. Niemcy podlegali, tak jak Polacy, obowiązkowi meldunkowemu: *Verordnung über die Meldepflicht der deutschen Staatsangehörigen im Generalgouvernement. Vom 28. Februar 1940/Rozporządzenie o obowiązku meldowania się obywateli niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 28 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 90), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 28. Obowiązkowi meldunkowemu podlegali też cudzoziemcy: *Verordnung über die Meldepflicht der Ausländer. Vom 14. Dezember 1939/Rozporządzenie o obowiązku meldowania się obywateli z dnia 14 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 223), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 29; tekst polski także: *idem, Prawo...*, B490; zob. też A. Wrzyszczyński, *Z problematyki segregacji narodowościowej i rasowej ludności w systemie prawa i sądownictwa niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, [w:] *Spółczesność a władza. Ustrój, prawo, idee*, red. J. Przygodzki, M.J. Ptak, Wrocław 2010, s. 798–800.

²⁰ *Der Reichsminister des Innern, Berlin den 18. März 1943, I Sta R 5147/43 5000 f, Betrifft: Einbürgerung von Inhabern der im Generalgouvernement ausgestellten Kennkarten für Volksdeutsche*; zob. K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 184. Była to reakcja na różne praktyki „poszukiwania niemieckiej krwi”; zob. zarządzenie dowódcy SS i policji w dystrykcie lubelskim z 6 lipca 1942 roku; K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 213. Himmler przez cały czas liczył osoby znajdujące się w Generalnym Gubernatorstwie, które nadawały się do zniemczenia; *ibidem*, s. 216–228 (tu wiele dokumentów).

²¹ *Verordnung über die Zulassung deutscher Volkszugehöriger zum freiwilligen Eintritt in die deutsche Wehrmacht. Vom 19. April 1940* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 143), tekst niemiecki także A. Weh, *Das Recht...*, nr 15b i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 183; tekst polski także A. Weh, *Prawo...*, A245.

²² *Der Reichsminister des Innern I Sta 5428 III/44 5000 GG, Berlin 10. November 1944, Betr. Rechtsstellung der aus dem Generalgouvernement in das Reich umgesiedelten Deutschstämmigen*; zob. K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 201. Dalsze podobne dokumenty wystawione przez Reichsführera SS zob. *ibidem* od s. 202.

Przepisy dotyczące ustroju Generalnego Gubernatorstwa, obowiązującego tu prawa, jak też zasad tworzenia nowych norm prawnych były sprzeczne z prawem międzynarodowym publicznym²³.

2. Prawo prywatne w Generalnym Gubernatorstwie

Obowiązujący w Generalnym Gubernatorstwie system prawny miał charakter pośredni pomiędzy ustawodawstwem stosowanym przez Trzecią Rzeszę w Europie na ziemiach wcielonych lub quasi-wcielonych a modelem funkcjonującym na terenach okupowanych²⁴. Zgodnie z § 4 dekretu Führera i kanclerza Rzeszy

²³ A. Klafkowski, *op. cit.*, s. 57–60; M. Mączyński, *op. cit.*, s. 147.

²⁴ Szeroko i kompetentnie o systemie prawa w Generalnym Gubernatorstwie (GG) wraz z analizą zakresu mocy obowiązującej polskiego prawa przedwojennego, kompetencji ustawodawczych organów Rzeszy w stosunku do GG, systemu stanowienia prawa, w tym urzędowych publikatorów i cech charakterystycznych tego systemu, zakresu merytorycznego ustawodawstwa stanowionego przez okupanta, odrębności ustawodawczych dla dystryktu Galicja, a wreszcie przepisów prawnych stosowanych w orzecznictwie sądownictwa niemieckiego w GG pisze A. Wrzyszc, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008, s. 341–387 i tam podana literatura; z nowszych publikacji zob. *idem*, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublinensia” 22, 2014, s. 695–708; *idem*, *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, s. 998–1007; *idem*, *Z problematyki segregacji narodowościowej...*, s. 800–802; *idem*, *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939–1945 angewandte materielle Strafrecht*, „Juridica International” 26, 2017, s. 25–33; A. Wrzyszc, K. Dąbrowski, *Das Familienrecht im Generalgouvernement*, [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity. 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015*, red. D. Janicka, Toruń 2016, s. 141–162; A. Wrzyszc, H. Mielnik, *op. cit.*, s. 89–112; M. Mitera, *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017, s. 79 n.; zob. też K. Grzybowski, *Stanowisko prawne generalnego gubernatora Hansa Franka i zakres jego odpowiedzialności za rządy Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, t. 2, Warszawa 1979, s. 149–161; Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998; R. Gieron, *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4 (8), s. 135–155; W. Uruszczak, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z dziejów Prawa” 12, 2019, nr 20, s. 681–707. Co do sądownictwa w GG zob. A. Wrzyszc, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 36 n.; *idem*, *Oddziaływanie ideologii nazistowskiej na sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 31, 2009, s. 99–118; *idem*, *Kompetencje „sądownicze” policji niemieckiej w Polsce w czasie II wojny światowej*, [w:] *Regnare, gubernare, administrare. Z dziejów administracji, sądownictwa i nauki prawa. Prace dedykowane profesorowi Jerzemu Malcowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. S. Grodziski, A. Dziadzio, Kraków 2012, s. 127–137; *idem*, *Organizacja niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Annales

Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z 12 października 1939 roku, który był traktowany przez władze okupacyjne jako swego rodzaju ustawa zasadnicza dla Generalnego Gubernatorstwa, miały tu obowiązywać te przepisy prawa polskiego, które nie pozostawały w sprzeczności z objęciem administracji przez Rzeszę Niemiecką. Potwierdzało to pierwsze rozporządzenie generalnego gubernatora (*Generalgouverneur*) Hansa Franka o odbudowie administracji okupowanych polskich obszarów z 26 października 1939 roku: „Dotychczasowe prawo polskie zatrzyma moc swoją, o ile nie jest w sprzeczności z przejęciem administracji przez Rzeszę Niemiecką i wykonaniem wojskowych praw niemieckich” (§ 8 ust. 1)²⁵. Prawo polskie okupant uzupełniał i modyfikował własnymi aktami normatywnymi, które nazywano „prawem Generalnego Gubernatorstwa”.

Tak więc na tym terytorium przed sądami polskimi stosowano polskie ustawodawstwo, o ile nie zostało zmienione bądź uchylone przez Generalnego Gubernatora²⁶. W sądownictwie niemieckim²⁷ za podstawę wyrokowania służyły prawo

Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia” 60, 2013, nr 1, Sectio G, s. 121–133; *idem*, *Nadzór Hansa Franka nad sądownictwem w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 14, 2015, z. 2, s. 375–388; *idem*, *Z badań nad ewakuacją organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w latach 1944–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008, s. 263–275; *idem*, *Placówka zapasowa organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Łódź 2016, s. 517–527; *idem*, *Sądy funkcjonujące w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Prawnik” 2008, nr 1 (14); *idem*, *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, nr 1, s. 361–370; M. Miłera, *op. cit.*, s. 179 n.; H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1944*, praca doktorska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019; *idem*, *Prawo sprawy prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 72, 2020, z. 1, s. 211–239.

²⁵ *Erste Verordnung über den Aufbau der Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete. Vom 26. Oktober 1939/Pierwsze rozporządzenie o odbudowie Administracji okupowanych polskich obszarów. Z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 3 n.), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 3; tekst polski także: *idem*, *Prawo...*, A120; przedrukowywała je też prasa, na przykład „Kurier Radomski” z 28 listopada 1939 roku, nr 18, s. 3.

²⁶ Polskie sądy powszechne i prokuratury podjęły działalność na podstawie rozporządzenia z dnia 19 lutego 1940 roku — *Verordnung über die polnische Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Rozporządzenie o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 19 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 64), tekst niemiecki także: *idem*, *Das Recht...*, nr 51; tekst polski także: *idem*, *Prawo...*, C150; zob. też *Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 19 Februar 1940 über die polnische Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 1. August 1940/Postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 19 lutego 1940 r. o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 1 sierpnia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 411); tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, C151.

²⁷ *Verordnung über die deutsche Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 57 n.), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 50; tekst polski: *idem*, *Prawo...*, C120; A. Konieczny, *op. cit.*, s. 67 n.

ustanawiane w Generalnym Gubernatorstwie, prawo Rzeszy Niemieckiej, a także akty ustanawiane dla innych niż Generalne Gubernatorstwo terenów okupowanych przez Niemcy. Przed sądami niemieckimi w zakresie sądownictwa cywilnego występowały niemieckie osoby fizyczne i prawne, a nieniemieckie podmioty tylko jako strony lub uczestnicy postępowania. Podczas gdy do Polaków i innej ludności nieniemieckiej odnosiły się wszystkie wskazane systemy, to — z uwagi na kryterium narodowościowe — w zakresie prawa cywilnego *volksdeutsche* podlegali przepisom niemieckiego prawa osobowego i rodzinnego, ale co do prawa spadkowego obowiązywało ich prawo polskie. Jeżeli chodziło o prawo majątkowe, to sądy niemieckie stosowały na ogół prawo polskie, albowiem ustawa wprowadzająca *Bürgerliches Gesetzbuch* z 1896 roku (BGB)²⁸, która zawierała prawo międzynarodowe prywatne, nie odsyłała w tym zakresie do zasady przynależności państwowej lub narodowościowej uczestników postępowania. W prawie rzeczowym stosowano zazwyczaj *lex rei sitae*, natomiast w prawie zobowiązań — wolę stron umowy, a posiłkowo prawo miejsca wykonania zobowiązania. Z kolei osoby posiadające niemiecką przynależność państwową podlegały w Generalnym Gubernatorstwie prawu ojczystemu. Reguły te miały być realizowane szczególnie w zakresie prawa osobowego, rodzinnego i spadkowego. W odniesieniu do Niemców zastosowanie miały więc przepisy obowiązujące w miejscu ich stałego zamieszkiwania w Rzeszy, a jeśli nie było takiego miejsca — przepisy obowiązujące w miejscu ich stałego pobytu w Rzeszy, w razie zaś braku miejsca stałego pobytu w Niemczech podlegali oni prawu obowiązującemu w ostatnim miejscu zamieszkania w Rzeszy, natomiast jeżeli nie było takiego miejsca, brano pod uwagę ostatni pobyt na obszarze Rzeszy²⁹. Ponieważ rozporządzenie o sądownictwie niemieckim z 19 lutego 1940 roku enumeratywnie wyliczało — w odniesieniu do prawa cywilnego materialnego — sprawy podlegające temu sądownictwu, zasadę powinno stanowić wyłączenie „odpowiedniego” stosowania pozostałych przepisów Rzeszy, to znaczy spraw z dziedziny prawa pracy, ubezpieczeń, najmu³⁰.

Według prawa Rzeszy i pod jurysdykcją sądów niemieckich rozpatrywano sprawy egzekucyjne, gdy zobowiązany posiadał przynależność państwową niemiecką lub był przynależny do narodu niemieckiego. Według tego prawa rozpoznawano również sprawy upadłościowe i ugodowe, gdy dłużnik upadłościowy lub dłużnik, który wniósł o postępowanie ugodowe, posiadał przynależność państwową niemiecką lub był przynależny do narodu niemieckiego, a także w sprawach sądownictwa niespornego, gdy według przepisów obowiązujących w Rzeszy dla mającego mieć zastosowanie prawa miarodajna była przynależność państwowa

²⁸ Tłumaczenie na język polski: *Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. Z. Lisowski, Poznań 1933 (dalej: BGB).

²⁹ Szerzej o tych zasadach zob. A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 373–387.

³⁰ Por. D. Majer, *op. cit.*, s. 343.

określonego człowieka. Sądy niemieckie rozpoznawały także według prawa niemieckiego sprawy osób nienależących do narodowości niemieckiej, jeżeli problem dotyczył majątku poddanego przymusowemu zarządowi powiernika narodowości niemieckiej.

Spółki handlowe można było zakładać według prawa niemieckiego. Niemieckie przedsiębiorstwa wciągano do niemieckiego rejestru handlowego. Od obowiązku wpisania spółki do rejestru handlowego mógł udzielić zwolnienia generalny gubernator, jeżeli wymagał tego interes publiczny. Kategorię spraw cywilnych rozpatrywanych według prawa niemieckiego określały enumeratywnie przepisy stosownego rozporządzenia. Zwraca uwagę to, że na tej podstawie wyłączone było stosowanie w Generalnym Gubernatorstwie prawa Rzeszy wobec Niemców w sprawach z zakresu prawa pracy i prawa najmu³¹.

W zakresie prawa cywilnego materialnego sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie najczęściej opierało się na BGB i ustawie o małżeństwie z 1938 roku wraz z przepisami wykonawczymi, jak też ustawie o opiece społecznej nad nieletnimi z 9 lipca 1922 roku i na normach procedury cywilnej, to jest stosowanej „odpowiednio” niemieckiej ordynacji procesowej z 1877 roku. Natomiast z polskich ustaw okresu II RP stosowano zwłaszcza obowiązującą na ziemiach centralnych kodyfikację cywilną, czyli Kodeks Napoleona z 1804 roku, ze zmianami wprowadzonymi przez Kodeks Cywilny Polski (KCKP z 1825 roku) i polskie prawo hipoteczne, kodeks zobowiązań z 1933 roku oraz kodeks postępowania cywilnego z 1930 roku³².

Dalej przedstawiam kwestie z zakresu statusu podmiotów prawa cywilnego i praw podmiotowych prywatnych w ustawodawstwie obowiązującym w Generalnym Gubernatorstwie, przy czym należy pamiętać, iż także na tym obszarze przejawiała się fundamentalna dla Trzeciej Rzeszy zasada braku dystynkcji pomiędzy prawem prywatnym a prawem publicznym, który to podział traktowano jako zbędny rzymski dualizm prawa. Wynikało to z faktu, że totalitarne państwo nie mogło wobec żadnej sfery życia pozostać obojętne. Niezależnie od samej koncepcji narodowosocjalistycznego prawa granice między prawem publicznym a prywatnym zacierało powstanie prawa rasowego (*Rassenrecht*), którego kryteria przeniknęły do prawa GG. Wskazują jednocześnie na to, że ponieważ również w ustawodawstwie Generalnego Gubernatorstwa, podobnie jak w Trzeciej Rzeszy, autonomia jednostki (*Eigenständigkeit*) przestała być zasadniczym elementem prawa prywatnego, to tym samym nie tylko coraz wyraźniej zawężała się sfera, w której podmiot prawa swobodnie regulował sytuacje prawne stworzone aktami

³¹ M. Mitera, *op. cit.*, s. 94.

³² Zgodnie z § 31 rozporządzenia z 19 lutego 1940 roku o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie prowadzenie ksiąg gruntowych i hipotecznych należało do właściwości sądownictwa polskiego. Wyższe sądy niemieckie uzyskały jednak możliwość kontroli tego postępowania; A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 380 i 386.

swojej woli, lecz także, a nawet w szczególności, zmniejszała się sfera tradycyjnie chronionych przez prawo cywilne praw podmiotowych prywatnych jednostek³³.

3. Prawo do wstępowania w związki małżeńskie oraz utrzymywania stosunków seksualnych

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa nie wprowadzono generalnego zakazu wstępowania w związki małżeńskie Niemek i Niemców z Polakami i Polkami. Związki takie były zakazane w wypadku przeciwwskazań rasowych³⁴. Jeżeli jednak doszło do zawarcia takiego związku małżeńskiego, to Niemka lub Niemiec byli zobowiązani do opuszczenia terenu Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z 19 lutego 1940 roku rozstrzygało, że w wypadku gdy mężczyzna był obywatelem niemieckim lub przynależnym do Rzeszy Niemieckiej, to przy zawarciu związku małżeńskiego obowiązywać miało prawo niemieckie. Niezachowanie tej formy zawarcia małżeństwa czyniło je nieważnym³⁵.

³³ Por. L. Górnicki, T. Kruszewski, *Zasadnicze przejawy ingerencji w prawa podmiotowe prywatne jednostek przez III Rzeszę*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1, s. 45 i 48.

³⁴ W 1944 roku został zmieniony, w stosunku do regulacji obowiązujących w II RP, wiek określający zdolność do zawierania małżeństw, to jest na 28 lat dla mężczyzn i 25 lat dla kobiet, a to w celu osłabienia polskość na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Jednakże, zgodnie z rozporządzeniem z 20 stycznia 1943 roku w sprawie zawierania związków małżeńskich na byłych sowieckich częściach obszarów Generalnego Gubernatorstwa, zostały usankcjonowane małżeństwa zawarte na tych terenach w czasie od 5 maja 1940 do 1 sierpnia 1941 roku przy niezachowaniu prawa ZSRR, o ile uważano by je za ważne według przepisów obowiązujących na tych obszarach 31 sierpnia 1939 roku. Uchybienie przepisom o zapowiedziach przy zawarciu małżeństwa nie miało znaczenia. Przepisy te nie obowiązywały, gdy jeden z małżonków wstąpił w nowy związek małżeński; D. Majer, *op. cit.*, s. 194–195; M. Mitera, *op. cit.*, s. 93–94.

³⁵ Zob. przywołany powyżej tekst: *Verordnung über die deutsche Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 r.*, § 23. Przepis rozporządzenia wykonawczego z 1 sierpnia 1940 roku wyjaśniał, że do postępowań w sprawach o uznanie małżeństwa za nieważne lub do podważenia jego legalności, a także do rozwodów należało stosować prawo niemieckie nawet wówczas, kiedy obywatelka niemiecka lub przynależna do narodu niemieckiego wstąpiła w związek małżeński z osobą niebędącą obywatelem niemieckim lub niemającym przynależności do narodu niemieckiego przed 1 września 1939 roku; *Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 19 Februar 1940 über die polnische Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 1. August 1940/Postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 19 lutego 1940 r. o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 1 sierpnia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 411); tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, C151. W 1942 roku sanowano małżeństwa zawarte przed 1 maja 1940 roku, zanim weszło w życie wymienione w tym miejscu rozporządzenie z 19 lutego 1940 roku; *Verordnung über Eheschließungen deutscher Volkszugehöriger. Vom 18. August 1942/Rozporządzenie o zawieraniu małżeństw przez osoby narodowości niemieckiej z dnia 18 sierpnia 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 449).

Jeżeli jeden z rodziców był obywatelem niemieckim lub osobą narodowości niemieckiej dla spraw ze stosunku prawnego między rodzicami a dzieckiem ślubnym, stosunku prawnego między dzieckiem nieślubnym a jego matką, ustalenia i uznania ojcostwa dziecka pozamałżeńskiego, a także w sprawach obowiązku ojca utrzymania nieślubnego dziecka od 1942 roku właściwe było prawo obowiązujące w Rzeszy. Sprawa taka powinna być rozpatrywana przez sądownictwo niemieckie. Dzieci poniżej 15 roku życia traktowano jako osoby pochodzenia niemieckiego, jeżeli co najmniej jeden z rodziców posiadał legitymację dla osób takiego pochodzenia. W sprawach z zakresu prawa osobowego i rodzinnego osoby te podlegały sądownictwu niemieckiemu. Prawem właściwym dla nich było w tym zakresie prawo obowiązujące w Rzeszy³⁶.

Zawieranie małżeństw między samymi Polakami okupacyjny reżim uważał za niepożądane, z uwagi na prowadzoną politykę ograniczania liczby ludności polskiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa³⁷. Jednak na mocy zarządzenia Reichsführera SS Heinricha Himmlera z 10 stycznia 1944 roku zniesiono zakazy dotyczące zawierania takich małżeństw, w tym małżeństw zawieranych między Ukraińcami, natomiast zakazane były nadal małżeństwa między Polakami i Ukraińcami, gdyż — jak twierdzono — dzieci z takich małżeństw „były wychowywane w duchu polskim”³⁸.

Odrębnym, nie w pełni jeszcze rozpoznanym na całym obszarze GG zagadnieniem są procesy rozwodowe. Jak dowodzi Zdzisław Zarzycki, procesy rozwodowe mogą wskazywać na konieczność instrumentalnego wykorzystywania rozwodu dla celów wyższych, to jest potrzeby ratowania życia własnego (powoda) i jego rodziny oraz mienia wobec naporu antyżydowskiego rasistowskiego ustawodawstwa okupanta. Wskazują na to również procesy rozwodowe z udziałem kuratora *absentis* w procesie rozwodowym po stronie pozwanej, która była nieobecna i nieznaną z miejsca pobytu, dotyczące głównie małżeństw mieszanych religijnie oraz rasowo, i to w okresie nasilonej eksterminacji Żydów w GG³⁹.

Oficjalnie Niemcom nie wolno było utrzymywać jakichkolwiek stosunków seksualnych z „narodowoobcymi”, ale przepis ten nie był w pełni przestrzegany. O skali tego zjawiska świadczy ogłoszone 22 lutego 1940 roku rozporządzenie o zwalczaniu chorób płciowych w Generalnym Gubernatorstwie⁴⁰.

³⁶ Szerzej zob. A. Wrzyszczyński, H. Mielnik, *op. cit.*, s. 93–94.

³⁷ D. Majer, *op. cit.*, s. 194.

³⁸ *Ibidem*, s. 195.

³⁹ Z. Zarzycki, *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2010, s. 105 n., 249 n.; *idem*, *Kurator absentis w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w latach 1939–1945*, [w:] *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Waclawowi Uruszczakowi*, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, t. 2, Kraków 2010, s. 1211–1223.

⁴⁰ *Verordnung über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Generalgouvernement. Vom 22. Februar 1940/Rozporządzenie o zwalczaniu chorób płciowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 22 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 81), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das*

Rozporządzenie zawierało nakaz leczenia takich chorób, nakładając największe obowiązki w tym zakresie na lekarzy. Już w październiku 1939 roku spisano wszystkie polskie prostytutki, a 2 września 1940 roku oficer sanitarny komendatury w Generalnym Gubernatorstwie informował Oberkommando der Wehrmacht, że w każdym większym mieście istnieje sieć burdela dla żołnierzy niemieckich⁴¹. Najbardziej znana jest działalność burdela w Warszawie. Do kenkart dołączano specjalne kolorowe karty. I tak: białe otrzymywały kobiety podejrzewane o uprawianie nierządu, niebieskie dawano kobietom zatrzymanym w podejrzanych miejscach, którym nie udowodniono uprawiania prostytucji. Kolejne karty były czerwone dla „legalnych” prostytutek, wreszcie zaś żółte dla kobiet chorych wenerycznie. Jednak dobrowolnych prostytutek było za mało i Wehrmacht organizował łapanki uliczne w celu zdobywania nowych kobiet, tym razem zmuszanych do uprawiania nierządu. Złapane kobiety najpierw gwałcono, a potem zmuszano do pracy na potrzeby wojska. Niemcy gwałcili również Żydówki, co stanowiło już jawne naruszenie przepisów o „zhańbieniu rasy”.

Jak widać, sytuacja prawna ludności polskiej znacząco różniła się od położenia ludności niemieckiej⁴². Restrykcyjny charakter miały ponadto przepisy o jeńcach wojennych, zabraniające utrzymywania z nimi jakichkolwiek kontaktów⁴³.

4. Naruszenie autonomii woli w zakresie prawa do świadczenia pracy

Lekceważący stosunek okupanta do praw podmiotowych prywatnych wyrażał się w przedmiotowym traktowaniu człowieka⁴⁴. Już na mocy rozporządzenia Generalnego Gubernatora z 26 października 1939 roku wprowadzono obowiązek pracy zamiast zagwarantowania prawa do pracy dla ludności polskiej. Obowiązkowi temu podlegały początkowo wszystkie osoby od 18 do 60 roku życia, ale rozporządzeniem z 14 grudnia 1939 roku dolna granica wieku została

Recht..., nr 40; tekst polski: *idem*, *Prawo...*, B520; zob. też *Zweite Verordnung über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Generalgouvernement. Vom 4. Oktober 1940/Drugie rozporządzenie o zwalczaniu chorób płciowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 4 października 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 314); tekst polski: A. Weh, *Prawo...*, B525.

⁴¹ I.T. Miecik, *Okupacja — jak Trzecia Rzesza zaspokajała potrzeby seksualne żołnierzy Wehrmachtu w okupowanej Warszawie*, „Newsweek Historia” 2, 2011, z. 3, s. 34.

⁴² D. Majer, *op. cit.*, s. 179 n.

⁴³ *Verordnung über Kriegsgefangene im Generalgouvernement. Vom 23. Oktober 1941/Rozporządzenie o jeńcach wojennych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 października 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 601), tekst także: A. Konieczny, *op. cit.*, s. 110–111.

⁴⁴ Szerzej zob. S. Grzybowski, *Normy wydane przez władze niemieckie dla zakresu stosunków pracy na obszarze tzw. Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 3, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 146–163; R. Gieroń, *op. cit.*, s. 149–152.

przesunięta do 14 lat⁴⁵. W praktyce mogło to oznaczać przymusowe zatrudnienie na warunkach określanych przez pracodawcę. Wydane przez okupanta przepisy dotyczące stosunków pracy ograniczały lub nawet zupełnie eliminowały wolę stron co do zawarcia albo rozwiązania stosunku pracy, jak również co do treści tego stosunku, a zwłaszcza miejsca i rodzaju pracy⁴⁶, czasu pracy, urlopów⁴⁷ czy wynagrodzenia za pracę. Zniesiono również ochronę pracy⁴⁸. Zwraca tutaj uwagę

⁴⁵ *Verordnung über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5 n.), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 172; tekst polski także: *idem, Prawo...*, A330; A. Konieczny, *op. cit.*, s. 55–56; zob. też *Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 31. Oktober 1939/Pierwsze rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 31 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 14), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 174. Rozciągnięcie obowiązku pracy na osoby od 14 do 18 roku życia: *Verordnung über die Erstreckung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 14. Dezember 1939/Rozporządzenie o rozciąganiu obowiązku pracy dla ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 14 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 224), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 173. Tekst polski także: *idem, Prawo...*, A331. Utrudniona była również zmiana miejsca pracy: *Verordnung über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels Vom 22. Februar 1940/Rozporządzenie o ograniczeniu zmiany miejsca pracy z dnia 22 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 80), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 171.

⁴⁶ Od marca 1940 roku zaczęły obowiązywać w stosunku do Polaków nowe przepisy o ograniczeniu zmiany miejsca pracy. Szerokie uprawnienia do udzielania zgody na nawiązanie lub rozwiązanie stosunku prac uzyskał Urząd Pracy, który mógł się kierować tak szeroko zakreślonymi przesłankami, jak względy państwowo-polityczne czy polityka zarobkowa, a w konsekwencji decydował o miejscu zatrudnienia większości ludności polskiej w GG. Za zmianę miejsca pracy groziły kary grzywny i więzienia; R. Gieroń, *op. cit.*, s. 149; w kwestii ograniczeń co do wyboru rodzaju pracy oraz zmiany miejsca pracy zob. również M. Mitera, *op. cit.*, s. 99 i 104.

⁴⁷ Czas pracy: 48 godzin tygodniowo z możliwością zwiększenia do 60 godzin, sześć dni urlopu rocznie (początkowo w sektorze publicznym, ale później także w prywatnym), a przy tym roszczenia polskich pracowników służby publicznej do urlopów ulegały zawieszeniu, ich przyznanie było uzależnione od woli pracodawców; szerzej zob. M. Mitera, *op. cit.*, s. 99–104.

⁴⁸ Zachowane zostały ubezpieczenia społeczne, któremu to obowiązkowi z tytułu choroby, inwalidztwa i zaopatrzenia emerytalnego podlegali wszyscy pracownicy, poza zatrudnionymi w rolnictwie. Początkowo okupant zamierzał utrzymać na terenie Generalnego Gubernatorstwa normy prawne z okresu II RP obowiązujące w zakresie ubezpieczeń społecznych, jednakże wraz z wydaniem w dniu 9 grudnia 1939 roku rozporządzenia o tymczasowym uregulowaniu wypłaty zapomóg emerytom byłego państwa polskiego i polskich związków samorządowych wprowadzone zostały zamiast rent i emerytur świadczenia w postaci zasiłków i zapomóg, które nie podlegały żadnym roszczeniom prawnym. O wszelkich zapomogach, zasiłkach, emeryturach decydowała niemiecka władza administracyjna, która w każdej chwili mogła odwołać przyznane świadczenie. W odniesieniu do robotników rolnych obowiązywały przepisy z okresu II RP, na mocy których pracodawca — zgodnie z umową zawartą z danym pracownikiem — pokrywał część kosztów leczenia oraz udzielał zasiłku w razie niezdolności do pracy; zob. M. Mitera, *op. cit.*, s. 113–114; R. Gieroń, *op. cit.*, s. 150–152.

zwłaszcza przepis, że jeśli chodziło o wynagrodzenie za pracę, to miały to być stawki uznane za słuszne⁴⁹. Naruszono w ten sposób zasady uświęcone przez kodyfikacje cywilne. Zarówno BGB, jak i polski kodeks zobowiązań z 1933 roku gwarantowały pełną swobodę zawarcia umowy o pracę i formalną równość stron tejże umowy. Ponadto każdy z tych kodeksów określał granicę wieku dla ważności takiej czynności prawnej.

Okupant dokonał podziału pracowników na dziewięć grup, opierając się jedynie na kryterium rasowym i narodowościowym, a pomijając tak fundamentalne kwestie, jak fachowość, rodzaj pracy, wydajność, doświadczenie zawodowe i jeszcze inne⁵⁰.

Zatrudnianie ludności odbywało się za pośrednictwem sieci 21 Urzędów Pracy (*Arbeitsamt*), 85 ekspozytur i 250 placówek podlegających Oddziałowi Zatrudnienia Głównego Wydziału Pracy w rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Placówki te, w porozumieniu z niemiecką policją i SS, organizowały system pracy przymusowej i eksploatacji darmowej siły roboczej. Skierowanie do pracy oznaczało nakaz pracy przymusowej na warunkach określanych przez pracodawcę bez możliwości zmiany miejsca pracy. Sporządzano specjalne listy młodzieży, która była następnie kierowana do służby budowlanej (*Baudienst*)⁵¹ i obozów pracy⁵².

⁴⁹ *Verordnung über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5 n.); por. A. Weh, *Prawo...*, A330. Tekst niemiecki także: *idem, Das Recht...*, nr 172. Kto nie wypełniał nałożonego obowiązku pracy, a w szczególności nie przychodził do pracy, odmawiał spełnienia pracy lub w złej woli od pracy się wstrzymywał, podlegał karze więzienia i grzywny lub jednej z tych kar; zob. *Pierwsze rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 16 października 1939 r. o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa*; A. Weh, *Prawo...*, A333; zob. też M. Mitera, *op. cit.*, s. 97.

⁵⁰ Do pierwszej grupy zaliczono Niemców — obywateli Rzeszy delegowanych do GG, do drugiej — Niemców spoza Rzeszy (*Auslanddeutschen*) powołanych przejściowo do pracy w GG, do trzeciej — Niemców, których powołanie do pracy w GG miało charakter stały (*die im Generalgouvernement Neuangestellten*), do czwartej — pracowników narodowości niemieckiej (*Volksdeutschen*), do piątej — przesiedleńców (*Umsiedler*) z terenów południowych i wschodnich, do szóstej — pracowników pochodzenia niemieckiego (*Deutschstämmige*), do siódmej — osoby wszystkich innych narodowości zatrudnionych w Generalnym Gubernatorstwie, z wyjątkiem Żydów, do ósmej — (wyodrębnioną z poprzednio wskazanej) grupę „pracowników pociągniętych do obowiązku pracy” i wreszcie do dziewiątej — Żydów; A. Wrzyszczy, *Z problematyki segregacji narodowościowej...*, s. 800.

⁵¹ Omówienie przepisów dotyczących Służby Budowlanej w GG zob. M. Mitera, *op. cit.*, s. 110–113; zob. też M. Wróblewski, *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984; T. Sudoł, *Organizacja i działalność Służby Budowlanej (Baudienst) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1941–1944*, [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, Warszawa 2019, s. 17–54.

⁵² J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.

Okupanci przeprowadzali masowe łapanki, których celem było dostarczenie robotników do przymusowej pracy w niemieckiej gospodarce: w rolnictwie, przemyśle, transporcie i innych gałęziach⁵³.

5. Ograniczenia autonomii woli podmiotu prawa i pozycji prawnej w obrocie profesjonalnym

Utrzymany formalnie w Generalnym Gubernatorstwie obrót profesjonalny podlegał daleko idącej reglamentacji, przy czym naruszenia praw podmiotowych prywatnych obejmowały także osoby prawne. Istotny wpływ na ogólną sytuację majątkową Polaków miał najważniejszy akt prawny dotyczący majątku prywatnego w Generalnym Gubernatorstwie, to jest rozporządzenie z 24 stycznia 1940 roku o konfiskacie prywatnego mienia w Generalnym Gubernatorstwie, zwane ordynacją konfiskacyjną (*VO über die Beschlagnahme von privatem Vermögen im Generalgouvernement — Beschlagnahmeverordnung*)⁵⁴.

Przepisy dotyczyły zwłaszcza stowarzyszeń, które zasadniczo zostały rozwiązane, a nowych nie można było tworzyć⁵⁵. Majątek stowarzyszeń został skonfiskowany na rzecz Generalnego Gubernatorstwa, przy czym majątek stowarzyszeń kolejowych i pocztowych przeszedł na rzecz Kolei Wschodniej i Niemieckiej Poczty Wschód. Jak stanowił § 9 rozporządzenia o stowarzyszeniach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 lipca 1940 roku, wyjątkowo dopuszczano tworzenie nowych polskich stowarzyszeń, o ile przemawiałby za tym interes publiczny. W praktyce jednak żadne takie stowarzyszenie nie powstało⁵⁶. Nie tak kategoryczne były przepisy rozporządzenia z 1 sierpnia 1940 roku o fundacjach, pozwalające na ich istnienie. Cel fundacji musiał jednak „leżeć w interesie publicznym”, a w praktyce władze okupacyjne z reguły go nie dostrzegały. W celu kontynuowania swego

⁵³ Co do organizacji powszechnego przymusu pracy zob. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 629–659; odnośnie do szczególnej sytuacji Romów (Cyganów) zob. A. Wrzyszczyk, *Z problematyki segregacji narodowościowej...*, s. 800.

⁵⁴ VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 23. Tekst podaje także A. Weh, *Prawo...*, E850. Na mocy rozporządzenia o konfiskacie majątku prywatnego w okręgu Galizien (Galicja) z 1 sierpnia 1941 roku: *Verordnung über die Beschlagnahme von privaten Vermögen im Distrikt Galizien. Vom 1. August 1941* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 448) przepisy te zostały rozciągnięte na okręg Galicja. Omówienie zob. J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 404 n.; A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 239 i 380; M. Mitera, *op. cit.*, s. 153–161 oraz s. 167 n.

⁵⁵ *Verordnung über das Vereinswesen im Generalgouvernement. Vom 23. Juli 1940/Rozporządzenie o stowarzyszeniach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 lipca 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 225), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 451. Pewne złagodzenie ograniczeń: *Bekanntmachung zur Verordnung vom 23. Juli 1940 über das Vereinswesen im Generalgouvernement. Vom 19. März 1941/Obwieszczenie do rozporządzenia z dnia 23 lipca 1940 r. o stowarzyszeniach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 marca 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 117); zob. J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 396.

⁵⁶ Szerzej na ten temat zob. J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 397.

istnienia fundacje musiały się ujawnić i zgłosić swój majątek. Fundacje niezgłoszone, te, których istnienie nie leżało w interesie publicznym, czy wreszcie wykonujące powierzone im zlecenia po terminie podlegały likwidacji, a ich majątek — konfiskacie⁵⁷. Kolejne rozporządzenie, które miało służyć tworzeniu nowych fundacji, wydano 29 kwietnia 1941 roku. Fundacje te mogły podlegać tylko prawu niemieckiemu, a tym samym dotyczące ich regulacje prawne zawarte były w BGB. Na podstawie tych przepisów nie powstała jednak żadna nowa fundacja⁵⁸.

Warunki i swoboda prowadzenia działalności gospodarczej przez polskie przedsiębiorstwa oraz kupców rejestrowych i nierejestrowych poważnie zmieniły się na ich niekorzyść, nie tylko dlatego, że już na przełomie lat 1939 i 1940 cały przemysł kluczowy podlegał zarządowi okupanta, a w kolejnych latach niemieccy prywatni właściciele, koncerny, monopole i inne firmy niemieckie, w tym firmy powiernicze reprezentujące Trzecią Rzeszę przejmowały od organizacji powierniczych działających na terenie Generalnego Gubernatorstwa na własność większość najbardziej atrakcyjnych zakładów przemysłowych, za niewielki procent ich wartości⁵⁹. Musiano się również liczyć ze ścisłą kontrolą obrotu rynkowego i zakazami handlu, zwłaszcza na rynku artykułów żywnościowych. Polityka okupanta niemieckiego wyraźnie da się tu podzielić na dwa okresy: w pierwszym, trwającym od 1939 do 1941 roku, tworzone dopiero jej podwaliny organizacyjne, by w drugim okresie, trwającym do końca wojny, roztoczyć totalną kontrolę nad polskim życiem gospodarczym⁶⁰.

Zarząd komisaryczny lub powierniczy, zamknięcie, a wreszcie zniszczenie wielu polskich przedsiębiorstw pociągały za sobą skutki dla pozostałych polskich uczestników obrotu. Powiernicy lub zarządcy komisaryczni polskich przedsiębiorstw często nie uznawali przedwojennych ich zobowiązań. Podobnie wiarygodności należne od osób fizycznych niejednokrotnie okazywały się nieściągalne, gdyż dłużnicy stracili cały majątek w działaniach wojennych, przebywali w obozach jenieckich czy na emigracji albo zginęli. Trudno też było ściągnąć należności od dłużników z „ziem wcielonych”, gdyż mieli oni teraz siedzibę lub miejsce zamieszkania

⁵⁷ *Verordnung über das Recht der Stiftungen im Generalgouvernement. Vom 1. August 1940/Rozporządzenie o prawie fundacyj w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 1 sierpnia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 244); J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 398.

⁵⁸ *Verordnung über die Errichtung von Stiftungen im Generalgouvernement. Vom 29. April 1941/Rozporządzenie o powoływaniu do życia fundacyj w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 kwietnia 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 263); por. J. Gwiazdomorski, *op. cit.*, s. 398.

⁵⁹ Ogólne spojrzenie na działalność gospodarczą w GG dał C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 560–595. Analizuje on tu kolejno: likwidację i unieruchomienie polskiego potencjału produkcyjnego (*ibidem*, s. 571–575), przemysłu (*ibidem*, s. 576–580), wyeliminowanie Polaków z rzemiosła (*ibidem*, s. 580–583), handel — ogromne zmniejszenie liczby przedsiębiorstw (*ibidem*, s. 583–585), całkowite zlikwidowanie spółdzielczości (*ibidem*, s. 585–589), gospodarczą administrację okupacyjną (*ibidem*, s. 589–593), rynek nielegalny (*ibidem*, s. 596–604); zob. też M. Mitera, *op. cit.*, s. 171–172.

⁶⁰ A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 68.

w Rzeszy. Uderzyło to bardzo mocno także w polskie banki i instytucje kredytowe, które z innych jeszcze powodów utraciły dużą część swoich aktywów⁶¹.

Pozycja prawna polskich przedsiębiorstw była gorsza niż działających na terytorium Generalnego Gubernatorstwa niemieckich podmiotów, to jest osób prawnych i innych organizacji nieposiadających osobowości prawnej. Mogły tu działać niemieckie spółki handlowe, stowarzyszenia ubezpieczeniowe, spółdzielnie zarobkowe i gospodarcze, gwarectwa prawa górniczego, inne osoby prawne prawa prywatnego oraz publicznoprawne korporacje, fundacje i zakłady, mające siedzibę w Rzeszy lub założone w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie przepisów prawa niemieckiego. Uprzywilejowaną pozycję podmiotów niemieckich eksponowały przepisy o sądach polskich i niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie. Zwłaszcza rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 roku (§ 20) zawierało legalne definicje niemieckich osób prawnych, mające ułatwić ich uprzywilejowanie⁶².

Nierówność wobec prawa znalazła wyraz w zróżnicowaniu sądów według kryterium przynależności państwowej oraz narodowościowej, w sposobie określenia właściwości sądów cywilnych, a co za tym idzie możliwości obrony swoich praw przez Polaków⁶³.

Szczególne utrudnienia, dotyczące w istotny sposób osoby prowadzące przedsiębiorstwa, wprowadzało już rozporządzenie z 27 marca 1940 roku o obrocie nieruchomościami w Generalnym Gubernatorstwie⁶⁴. Surowe kary groziły także za złamanie przepisów rozporządzenia z 23 kwietnia 1940 roku o nabywaniu przemysłowych przedsiębiorstw, zakładów i praw udziałowych⁶⁵. Z kolei rozporządzenie z 24 marca 1942 roku o obrocie ziemią dzierżawną w Generalnym Gubernatorstwie przewidywało surowe kary, gdyby doszło do zawarcia, zmiany, przedłużenia lub wypowiedzenia umowy dzierżawy bez zezwolenia stosownych

⁶¹ Szerzej zob. A. Gojski, *Etapy i cele niemieckiej polityki bankowej w GG. Plany niemieckie wobec Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Bank i Kredyt” 2004, nr 8, s. 68–69.

⁶² Por. M. Waligórski, *Działalność najeźdźcy hitlerowskiego w dziedzinie jego funkcji ustawodawcy na terenie sądownictwa cywilnego*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, s. 376 n.; podobnie K. Przybyłowski, *Łamanie przez hitlerowców zasad prawa międzynarodowego prywatnego na terenie tzw. Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, s. 413–414.

⁶³ Zob. A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 217 n.

⁶⁴ *Veordnung über den Verkehr mit Grundstücken im Generalgouvernement. Vom 27. März 1940/Rozporządzenie o obrocie nieruchomościami w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 27 marca 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 115); tekst także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 18; tekst polski: *idem*, *Prawo...*, E105; zob. też A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 69.

⁶⁵ *Veordnung über den Erwerb von gewerblichen Unternehmen, Betrieben und Anteilsrechten im Generalgouvernement. Vom 23. April 1940/Rozporządzenie o nabywaniu przemysłowych przedsiębiorstw, zakładów i praw udziałowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 kwietnia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 171); tekst także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 116; tekst polski: *idem*, *Prawo...*, E110.

władz⁶⁶. Możliwość odbierania mienia na cele tworzenia dóbr państwowych, a także wtedy, gdy dany zakład uznano „za zakład zabezpieczający wyżywienie”, przewidywało rozporządzenie z 29 października 1942 roku o tworzeniu dóbr państwowych i o zabezpieczeniu podstawy wyżywienia w Generalnym Gubernatorstwie⁶⁷. Doprecyzowanie tych przepisów nastąpiło nowelizacją z 19 stycznia 1943 roku, która wskazywała na możliwość konfiskaty zakładów produkcji żywności i rolniczych „zabezpieczających wyżywienie”, regulowała również, w ramach pozornego „państwa prawa”, tok czynności konfiskacyjnych⁶⁸.

Przedsiębiorstwa polskie musiały się liczyć z nader utrudnionym dla nich dostępem do środków finansowych niezbędnych do prowadzenia działalności gospodarczej. Wynikało to z tego, że udzielanie nowych kredytów przez banki, a ponadto wykorzystanie tych, które przyznano jeszcze przed wojną, wymagało zgody władz niemieckich⁶⁹. Poza tym przepisy zakazywały tygodniowych wypłat z wkładów powstałych przed 5 października 1939 roku wyższych niż 50 złotych w PKO i bankach komunalnych oraz 100 złotych w pozostałych bankach, a tylko w odniesieniu do wkładów powstałych po tej dacie nie wprowadzono żadnych ograniczeń⁷⁰. Regulacje te dotknęły również osoby fizyczne nieprowadzące działalności gospodarczej⁷¹. Tajemnica bankowa, jak to delikatnie formułuje Ingo Loose, w hitlerowskim reżimie była bardzo względnym pojęciem⁷².

⁶⁶ *Verordnung über den Verkehr mit Pachtland im Generalgouvernement. Vom 24. März 1942/Rozporządzenie o obrocie ziemią dzierżawną w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 24 marca 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 170); tekst także: A. Weh, *Übersicht über das Rechts des Generalgouvernements bearbeitet von Ministerialrat Dr. Albert Weh*, Krakau 1944, D220. Omawia to A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 70.

⁶⁷ *Verordnung über die Bildung von Staatsdomänen und die Sicherung der Ernährungsgrundlage im Generalgouvernement. Vom 29. Oktober 1942/Rozporządzenie o tworzeniu dóbr państwowych i o zabezpieczeniu podstawy wyżywienia w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 października 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 677); tekst także: A. Weh, *Übersicht...*, D130. Rozporządzenie to omawia A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 70.

⁶⁸ *Verordnung zur Änderung des § 3 der Verordnung vom 29. Oktober 1942 über die Bildung von Staatsdomänen und die Sicherung der Ernährungsgrundlage im Generalgouvernement. Vom 19. Januar 1943/Rozporządzenie celem zmiany § 3 rozporządzenia z dnia 29 października 1942 r. o tworzeniu dóbr państwowych i o zabezpieczeniu podstawy wyżywienia w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 19 stycznia 1943 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 677). Rozporządzenie to analizuje A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 70.

⁶⁹ Szeroko zajmuje się tym zagadnieniem A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 70 n., zwł. s. 73.

⁷⁰ A. Gojski, *op. cit.*, s. 70.

⁷¹ Na terytorium GG nastąpiło oddzielenie operacji bankowych sprzed 1 września 1939 roku, zwanych *Altgeschäft*, od późniejszych — *Neugeschäft*, co miało na celu zabezpieczenie „nowych wkładów” przed wykorzystaniem ich do spłaty przedwojennych zobowiązań banków. W ten sposób rozwiązano sprawę naporu ludności na wypłaty przedwojennych wkładów. Przepisy te — w interesującym nas tu zakresie — oznaczały dla ludności polskiej co najmniej znaczne opóźnienie możliwości korzystania ze środków odłożonych przed wybuchem wojny, jeżeli nie ich całkowitą utratę; A. Gojski, *op. cit.*, s. 72.

⁷² I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust in The Generalgouvernement 1939–1945*, „Yad Vashem Studies” 34, 2006, s. 184.

Ograniczeniom uległ dostęp do zawodów. W szczególności na niższych szczeblach administracyjnych służby cywilnej zachowano Polaków, ale dostęp Żydów do tych stanowisk został całkowicie wykluczony, mimo że w Generalnym Gubernatorstwie formalnie nie obowiązywały ustawy norymberskie. Usuwani mieli być ci Polacy, którzy nie dawali rękojmi wykonywania poleceń władz okupacyjnych⁷³. Dopiero z początkiem 1941 roku zaczęto wprowadzać hitlerowskie zasady prawa rasistowskiego na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Rozporządzenie rządu GG z 31 stycznia 1941 roku nakazywało niemieckim urzędnikom przeprowadzenie wywodu aryjskości⁷⁴. Na mocy rozporządzenia Generalnego Gubernatora z 31 lipca 1942 roku należało zwolnić ze służby tych polskich urzędników, którzy byli pochodzenia żydowskiego lub posiadali żydowskiego współmałżonka, ewentualnie zaś — gdy nie dawali gwarancji „bezwzględnego posłuszeństwa”⁷⁵.

Podobne ograniczenia dotknęły swobodę wykonywania zawodu. W pierwszej kolejności należy wskazać na adwokatów i notariuszy polskich. Formalnie obie te korporacje zawodowe powinny obowiązywać prawo polskie okresu II RP⁷⁶. Adwokaci polscy występowali przed sądami polskimi, a wyjątkowo niektórzy z nich uzyskali prawo do występowania przed sądami niemieckimi⁷⁷. Stosowano wobec nich restrykcje urzędowe, zwłaszcza przy udzielaniu im licencji. Po przeprowadzonej w 1940 roku weryfikacji adwokatury polskiej wielu polskim adwokatom nie udzielono zezwolenia na wykonywanie zawodu. Skreślono z list wszystkich adwokatów pochodzenia żydowskiego, jedynie na podstawie decyzji administracyjnych, łamiąc w ten sposób obowiązujące polskie prawo. Ponieważ spora część przedwojennych adwokatów polskich była pochodzenia żydowskiego, zaznaczył się zasadniczy brak kandydatów na adwokatów. Ale nawet ci z kandydatów, którzy mieli pochodzenie „aryjskie”, mogli być „politycznie nieodpowiedni”. Nielicznym adwokatom żydowskim umożliwiono jednorazowo dokończyć sprawy rozpoczęte przed 1 września 1939 roku. Ostatnich „konsultantów żydowskich” usunięto po 5 września 1940 roku, zgodnie z zarządzeniem kierownika do spraw wymiaru sprawiedliwości w Urzędzie Generalnego Gubernatora⁷⁸.

⁷³ D. Majer, *op. cit.*, s. 186–187.

⁷⁴ *Erlass der Regierung des Generalgouvernements vom 31. Januar 1941*; zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 186–187.

⁷⁵ *Verordnung über die Entlassung in den Ruhestand der wiederbeschäftigten Beamten des ehemals polnischen Staates und der Gemeinde und Gemeindeverbände. Vom 31. Juli 1942/Rozporządzenie o zwalnianiu i przenoszeniu w stan spoczynku ponownie zatrudnionych urzędników byłego państwa polskiego i gmin oraz związków gmin z dnia 31 lipca 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 427). Jego § 1 przewidywał zwolnienie urzędników niedających gwarancji sumiennego i jawnego wykonywania swoich obowiązków służbowych (ust. 1), a także zwolnienie urzędników Żydów lub mieszkańców żydowskich lub aryjczyków posiadających żony Żydówki lub mieszkańców żydowskich (ust. 2).

⁷⁶ Por. A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 125; A. Redzik, T.J. Kotliński, *Historia adwokatury*, Warszawa 2012, s. 267 n.; M. Mitera, *op. cit.*, s. 146–148.

⁷⁷ A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 122–125.

⁷⁸ D. Majer, *op. cit.*, s. 188; A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 126.

Swoboda umów ludności nieniemieckiej w odniesieniu do wyboru adwokata uległa przy tym zawężeniu. Adwokaci niemieccy, którzy mieli prawo występować tylko przed sądami niemieckimi, nie mogli bowiem, pod groźbą kary, przyjmować zleceń od klientów żydowskich, a za niepożądane uznawano także obsługiwanie przez nich klientów polskich⁷⁹. Zlecenia od Polaków mogli oni przyjmować tylko w wypadku, gdy nie zakazywała tego „natura rzeczy”⁸⁰. Niedopuszczalne było reprezentowanie Polaka w sądzie w sprawie przeciwko organom niemieckim, co do powództwa z zakresu prawa cywilnego⁸¹.

Podobnie polscy notariusze mogli wykonywać zawód z ograniczeniami, jakie wynikały z prymatu prawa i sądownictwa okupacyjnego. Usunięto polskich notariuszy pochodzenia żydowskiego⁸².

Zbliżoną politykę stosowano w stosunku do lekarzy i innych zawodów związanych z lecznictwem⁸³. Polacy mieli zakaz leczenia Żydów, pod groźbą utraty prawa wykonywania zawodu. Żydów, a zasadniczo także polskich pacjentów, nie mogli leczyć medycy narodowości niemieckiej⁸⁴. Zasady wykonywania zawodu uregulowało ostatecznie rozporządzenie Generalnego Gubernatora z 24 lipca 1943 roku⁸⁵. Wykonujący zawód lekarza, dentysty, aptekarza, technika dentystrycznego i tym podobne zostali upoważnieni — na mocy decyzji Generalnego Gubernatora — do wykonywania ich tylko w jednym okręgu. Żydzi mogli być leczeni jedynie przez lekarzy żydowskich, którzy zostali teraz nazwani „zawodowymi uzdrowicielami”. Terminologia ta miała zresztą swoje specyficzne uzasadnienie, bo nie można było skądinąd określić, jak mieli leczyć, skoro na mocy

⁷⁹ Kwestie związane z wykonywaniem zawodu przez adwokatów niemieckich regulowało rozporządzenie Generalnego Gubernatora z 13 września 1940 roku: *Verordnung über die deutsche Rechtsanwälte im Generalgouvernement. Vom 13. September 1940/Rozporządzenie o niemieckich adwokatach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 września 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 297), tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, C135. Adwokaci ci mogli wykonywać zawód, jeżeli dawali rękojmię zaufania politycznego. Mieli oni praktykować tylko na terenie Generalnego Gubernatorstwa.

⁸⁰ *Rundschreiben Hauptabteilung Justiz vom 17. Februar 1942*, cyt. za: D. Majer, *op. cit.*, s. 187.

⁸¹ Natomiast adwokaci niemieccy mogli reprezentować Polaków w sprawach karnych, gdyż — jak twierdzono — może to lepiej „służyć wykrywaniu prawdy”; L. Wolfsramm, *Deutsche Rechtsanwälte und deutsche Notare im Generalgouvernement*, „Deutsches Recht” 1942/A, s. 1428–1429, cyt. za: D. Majer, *op. cit.*, s. 187.

⁸² A. Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie...*, s. 128–129; M. Mitera, *op. cit.*, s. 148–149.

⁸³ M. Mitera, *op. cit.*, s. 149–150.

⁸⁴ Groziły za to represje, które w najłagodniejszej postaci sprowadzały się do wydalenia z Generalnego Gubernatorstwa. Kiedy dr Hagen leczył zarówno polskich, jak i niemieckich chorych na gruźlicę, został poddany odpowiedzialności karnej. Ostro wystąpił przeciwko niemu sam Reichsführer SS Himmler. Ostatecznie tylko dzięki poparciu Reichsgesundheitsführera dr. Leonarda Contiego Hagen uniknął odpowiedzialności; zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 189.

⁸⁵ *Verordnung über den Einsatz vom Ärzten und Angehörigen andere Heilberufe. Vom 27. Juli 1943/Rozporządzenie o obsadzaniu stanowisk lekarzy oraz stanowisk w innych zawodach leczniczych z dnia 27 lipca 1943 r.* (VOBL. GG, Jg. 1943, s. 395); zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 189.

zarządzenia kierownika urzędu zdrowia w wydziale do spraw administracji spraw wewnętrznych rządu Generalnego Gubernatorstwa już w 1939 roku skonfiskowano im wszelkie urządzenia medyczne, które zostały przekazane lekarzom niemieckim⁸⁶. Zakazano lekarzom żydowskim leczenia Polaków.

Dla wykonywania zawodu istotne znaczenie miały też ograniczenia dotyczące swobody przemieszczania się, co w odniesieniu do ludności nieniemieckiej innej niż Żydzi nastąpiło, począwszy od rozporządzenia Generalnego Gubernatora z 11 grudnia 1939 roku, aż po rozporządzenie z 13 września 1940 roku. Na mocy tego ostatniego upoważniono wiele instytucji administracyjnych do wprowadzania ograniczeń pobytowych. Byli to starostowie powiatowi i miejscy, szefowie dystryktów oraz — ewentualnie — główny wydział do spraw administracji spraw wewnętrznych⁸⁷.

6. Dyskryminacja ludności żydowskiej jako podmiotów prawa prywatnego

Najsilniejsza dyskryminacja w odniesieniu do prawa prywatnego dotknęła jednak na terenie Generalnego Gubernatorstwa ludność żydowską⁸⁸. Było to kon-

⁸⁶ Zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 189.

⁸⁷ *Verordnung über Ein- und Ausreisebewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o zezwoleniach na wjazd i wyjazd dla obszaru Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 7), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 25; tekst polski także: *idem*, *Prawo...*, B470. Do tego rozporządzenia wydano dwa rozporządzenia wykonawcze, które nie zostały opublikowane w VOBL. GG; zob. *Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über Ein- und Ausreisebewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 11. Januar 1940*, tekst w: A. Weh, *Das Recht...*, nr 26; *Zweite Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über Ein- und Ausreisebewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 11. Januar 1940*, tekst: A. Weh, *Das Recht...*, nr 27; *Verordnung über Aufenthaltbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 13. September 1940/Rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 13 września 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 288, § 2), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 540; *Zweite Verordnung über Aufenthaltbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 29. April 1941/Drugie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 kwietnia 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 274). Zwiększało ono kary za naruszenie przepisów rozporządzenia.

⁸⁸ Co do wysiedleń Żydów do GG zob. M. Rutowska, *Wysiedlenia Polaków i Żydów z ziem polskich wcielonych do III Rzeszy do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, [w:] *Wypędzeni 1939... Deportacje obywateli polskich z ziem wcielonych do III Rzeszy. Vertriebene 1939... Deportationen von polnischen Bürgern aus den ins Dritte Reich eingegliederten Gebieten*, red. J. Kubiak, A. Łuczak, współpr. M. Schmidt, J. Zemer, Poznań 2015, s. 27–46 (tekst w języku polskim i niemieckim); W.W. Mędykowski, *Mustergau, Judenreservat i załamanie się polityki wysiedleń Żydów i Polaków z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, [w:] *Eksterminacja w systemie niemieckim i sowieckim*, red. S. Bober, Lublin, 2017, s. 75–104; w kwestii samopomocy Żydów w GG zob. A. Schmidt, *(Selbst-) Hilfe in Zeiten der Hilflosigkeit? Die*

sekwencją podstawowych założeń narodowosocjalistycznej ideologii, zgodnie z którymi Żydzi nie powinni w ogóle istnieć. Jak zauważał Zygmunt Mańkowski: „Większość Polaków, zarówno w miastach, jak i na wsi, żyła, mimo wszystko, w takich czy innych normach prawnych, które w jakimś stopniu były przestrzegane, a umożliwiały, w odróżnieniu od sytuacji Żydów, przeżycie”⁸⁹.

W ogólności należy podkreślić, że Żydów — w zakresie przewidzianym w prawie GG — poddano surowym ograniczeniom, ostatecznie zaś całkowicie pozbawiono ich fundamentalnych praw osobistości i związanych z nimi roszczeń cywilnoprawnych, w tym wolności osobistej, swobody wykonywania kultu religijnego, zdrowia, czci, godności, także godności osobistej pracownika, wolności wyboru miejsca zamieszkania i jego nietykalności, wolności swobodnego przemieszczania się, w tym wyjazdu za granicę (wprowadzając nawet zakaz opuszczania miejsca zamieszkania), własności i prawa własności, wolności wyboru wodu i czerpania korzyści ze swojej pracy, a także prawa decydowania o swoim wykształceniu⁹⁰.

Już w 1939 roku podjęto próbę dokładniejszego zdefiniowania Żyda, najwcześniej w przepisach ogłaszanych przez szefów dystryktów, z których pierwsze było rozporządzenie szefa dystryktu krakowskiego z 18 listopada 1939 roku. W myśl tego rozporządzenia Żydem był każdy, kto należał do wspólnoty religijnej albo którego ojciec lub matka należeli do takiej wspólnoty⁹¹. W tym duchu szły przepisy tymczasowe ogłoszone dla całego Generalnego Gubernatorstwa 25 listopada 1939 roku⁹².

„Jüdische Soziale Selbsthilfe” und die „Jüdische Unterstützungsstelle” im Generalgouvernement 1939–1944/45, Gießen 2015, http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2019/14576/pdf/SchmidtAnnalena_2016_06_29.pdf (dostęp: 17.11.2020).

⁸⁹ Z. Mańkowski, *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie...*, s. 156.

⁹⁰ Z ogólnej literatury zob. W. Uruszczak, *Dziedzictwo prawne XX wieku oczami historyka prawa. Prawo obce, własne, prawe i haniebne*, [w:] *Dziedzictwo prawne XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 150-lecia Towarzystwa Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. A. Zoll, J. Stelmach, J. Halberda, Kraków 2001, s. 92; *idem*, *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawo”...*, s. 690 n.; A. Wrzyszczyk, *Z problematyki segregacji narodowościowej...*, s. 800–801; zob. też *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 6. *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012, s. 3 n.

⁹¹ Cyt. za: F. Celnikier, *Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskim prawodawstwie*, „*Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*” 9, 1985, s. 239. Niemal analogiczne definicje znalazły się w rozporządzeniu szefa dystryktu warszawskiego z 25 listopada 1939 roku; *ibidem*, s. 239. *Anordnung des Chefs des Distrikts Warschau über die Kennzeichnung der Juden/Rozporządzenie Szefa Okręgu Warszawskiego o oznakowaniu dla żydów w okręgu warszawskim. Dnia 25 listopada 1939 r. (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernements für besetzten polnischen Gebiete/Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Warszawa przy Generalnym Gubernatorstwie na zajętych obszarach polskich*, Jg. 1939, nr 2, s. 8). Za Żyda należało uważać każdą osobę od lat 12, która należała do wyznania możeszowego lub której matka bądź ojciec należeli do tego wyznania.

⁹² F. Celnikier, *Pojęcie Żyda...*, s. 240. Pojawiło się jednak równoległe rozporządzenie z 17 listopada 1939 roku szefa dystryktu warszawskiego o pozbawianiu i wydzierżawianiu przedsiębiorstw ży-

Ostateczną definicję Żyda zawarto w rozporządzeniu Generalnego Gubernatora z 24 lipca 1940 roku⁹³. Odwoływało się ono do przepisów obowiązujących w Trzeciej Rzeszy. Żydem była osoba uważana w przepisach tego rozporządzenia za Żyda (§ 1), a dodatkowo stwierdzano w nim, że za Żyda należało uważać każdą osobę obywatelstwa polskiego lub zamieszkałego w Generalnym Gubernatorstwie bezpieczeństwa, pochodzących od trzech żydowskich dziadków. Osoba pochodząca od dwóch żydowskich dziadków uważana była za Żyda, o ile należała do żydowskiej gminy wyznaniowej najpóźniej 1 września 1939 roku albo pozostawała w związku małżeńskim z Żydem w chwili wejścia w życie rozporządzenia. Do tej kategorii zaliczano także dzieci ze związków pozamałżeńskich z Żydem, ale tylko wtedy, gdy urodziły po 31 maja 1941 roku⁹⁴, a także tego, kogo każdy z dziadków był członkiem żydowskiej wspólnoty religijnej.

Mieszkańcami żydowskimi w Generalnym Gubernatorstwie byli ci, których uważano za takich według przepisów obowiązujących w Trzeciej Rzeszy. Ponadto za mieszkańca żydowskiego należało uważać każdego obywatela polskiego lub zamieszkałego tu bezpieczeństwa, jeżeli posiadał on jednego lub dwóch dziadków żydowskich. Jak widać, definicje Żydów i mieszkańców żydowskich obowiązujące w Generalnym Gubernatorstwie były bardziej jednoznaczne niż przepisy obowiązujące na obszarze Starej Rzeszy⁹⁵.

Jednym z najważniejszych ograniczeń w zakresie prawa małżeńskiego był zakaz zawierania małżeństw pomiędzy Niemcami i Żydami. Choć systemowo na terenie Generalnego Gubernatorstwa nie wprowadzono ustaw norymberskich, to jednak Niemcy byli zobowiązani do ich przestrzegania.

Zasadniczym celem okupanta było pozbawienie Żydów godności osobistej, ich stygmatyzacja, upokorzenie, pozbawienie woli oporu i zmuszenie do

dowskich, zgodnie z którym za mieszkańców żydowskich w ogóle nie należało uważać osób pochodzących z małżeństw mieszanych, jeżeli nie były one wyznania mojżeszowego (§ 3); *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau/Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Warszawskiego*, nr 1 s. 11, *Verordnung über die Veräußerung und Verpachtung jüdischer Betriebe im Distrikt Warschau. Vom 17. November 1939/Rozporządzenie Szefa Okręgu Warszawskiego o pozbywaniu i wydierżawianiu przedsiębiorstw żydowskich w Okręgu Warszawskim z 17 listopada 1939 r.*; zob. F. Celnikier, *Pojęcie Żyda...*, s. 240.

⁹³ *Verordnung über die Bestimmung des Begriffs „Jude“ im Generalgouvernement. Vom 24. Juli 1940/Rozporządzenie o definicji pojęcia „Żyd“ w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 24 lipca 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, nr 48, s. 231), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 558; tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A400; A. Konieczny, *op. cit.*, s. 90–91.

⁹⁴ Uściślając, za Żydów uznawano dzieci urodzone po 31 maja 1941 roku, jeżeli pochodziły ze związków pozamałżeńskich, a jeden z rodziców był Żydem oraz dwoje z dziadków było „pod względem rasowym pochodzenia czysto żydowskiego”, a więc w praktyce dzieci urodzone poza małżeństwem i mające jednego z rodziców Żyda były traktowane jako Żydzi; por. A. Wrzyszczyński, H. Mielnik, *op. cit.*, s. 92.

⁹⁵ Dalsze komentarze i porównanie z regulami obowiązującymi w państwie francuskim w reżimie rządu Vichy zob. F. Celnikier, *Pojęcie Żyda...*, s. 244–265; *idem*, *Żyd, czyli kto...*, s. 139–165.

posłuszeństwa⁹⁶, eksploatacja ekonomiczna, „wyniszczenie przez pracę” (*Ver-nichtung durch Arbeit*)⁹⁷, a ostatecznie eksterminacja całego narodu⁹⁸, który to plan władze okupacyjne sprecyzowały na posiedzeniu rządu Generalnego Gubernatorstwa 16 grudnia 1941 roku. Zgodnie z wzorami prawnymi płynącymi z Trzeciej Rzeszy rozporządzeniem z 23 listopada 1939 roku wprowadzono oznakowanie Żydów tarczą Dawida⁹⁹. Od 1 grudnia tego roku wszyscy Żydzi powyżej 10 roku życia, mieli obowiązek noszenia opasek z gwiazdą Dawida lub żółtej oznaki¹⁰⁰.

⁹⁶ Upokarzających zakazów było wiele, w tym: Żydzi nie mogli wchodzić do niektórych sklepów, kawiarni i restauracji, na co miały wskazywać umieszczone w widocznym miejscu napisy odpowiedniej treści; wydano zakaz wypożyczania przez Żydów książek z miejskich czytelni (w lipcu 1940), a następnie zamknięto biblioteki oraz księgarnie żydowskie; zamknięto żydowskie łaźnie rytualne; zakazano (od stycznia 1940) zbiorowych modlitw w synagogach oraz mieszkaniach prywatnych, który to zakaz został cofnięty wiosną 1941 roku; zakazywano Żydom posługiwania się własnym językiem, co w dystrykcie krakowskim regulowało już zarządzenie szefa tegoż dystryktu z 24 listopada 1939 roku, a w ślad za nim obwieszczenie niemieckiego komisarza miasta w Krakowie (późniejszy starosta) o używaniu języka niemieckiego, w którym stanowiono, że „język hebrajski i żargony żydowskie są zakazane”. O innych jeszcze ograniczeniach będzie mowa poniżej; zob. m.in. M. Mączyński, *op. cit.*, s. 231–232 i 233–235.

⁹⁷ A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 364–383; A. Barkai, *German entrepreneurs and Jewish policy in the Third Reich*, „Yad Vashem Studies” 21, 1991, s. 145.

⁹⁸ B. Musiał, *Ursprunge der „Aktion Reinhardt”. Planung des Massenmordes an den Juden im Generalgouvernement*, [w:] „Die Aktion Reinhardt”. *Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement*, red. B. Musiał, Osnabrück 2004, s. 49–85; *idem*, *The origins of „Operation Reinhardt”: The decision-making process for the mass murder of the Jews in the Generalgouvernement*, „Yad Vashem Studies” 28, 2000, s. 119–131; *idem*, *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6), s. 24–27; I. Haar, *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14), s. 168 n.; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 2, s. 263–265 (eutanazja) i s. 306–348 (zagłada Żydów).

⁹⁹ *Verordnung über die Kennzeichnung von Juden und Jüdinnen im Generalgouvernement. Vom 23. November 1939/Rozporządzenie o oznaczeniu żydów i żydówek* [pisownia oryginalna — L.G.] w *Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 listopada 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 61), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 246 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 536, tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A405; A. Konieczny, *op. cit.*, s. 62. Zmiana: *Zweite Verordnung über die Kennzeichnung von Juden und Jüdinnen im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Drugie rozporządzenie o oznaczeniu żydów i żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 79), tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A405; zob. też zarządzenie z dystryktu warszawskiego z 25 listopada 1939 roku; *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernements für besetzten polnischen Gebiete/Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Warszawa przy Generalnym Gubernatorstwie na zajętych obszarach polskich*, Jg. 1939, nr 2, s. 8; *Anordnung des Chefs des Distrikts Warschau über die Kennzeichnung der Juden/Rozporządzenie Szefa Okręgu Warszawskiego o oznakowaniu dla żydów w okręgu warszawskim. Dnia 25 listopada 1939 r.*

¹⁰⁰ Zob. K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 55 n. W Lublinie 1 grudnia 1939 roku Zarząd Gminy Żydowskiej poinformował, iż wszyscy Żydzi w wieku powyżej 10 lat winni nosić na wierzchnim ubraniu żółtą oznakę (łatę), „jedną na prawej piersi, drugą pośrodku pleców”. W styczniu 1940 roku żółte łaty zamieniono na białe opaski

W październiku 1940 roku w dystrykcie lubelskim wprowadzono nakaz kłaniania się umundurowanym Niemcom i wymijania ich na chodniku z prawej strony, które to zarządzenie zostało uchylone — od 17 stycznia 1941 roku obowiązywał całkowity zakaz oddawania ukłonów, ale wkrótce go przywrócono¹⁰¹.

W dystrykcie warszawskim w początkowym okresie okupacji niektóre władze okupacyjne niższego szczebla zaczęły wprowadzać wobec Żydów nakaz kłaniania się Niemcom na ulicy i ustępowania im drogi przez schodzenie z chodnika na jezdnię. Jednakże 9 stycznia 1941 roku szef dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer wydał specjalny okólnik zabraniający kłaniania się Niemcom¹⁰².

Obowiązek kłaniania się Niemcom, a w wypadku mężczyzn zdejmowania nakrycia głowy, nie był co prawda czymś nowym, bo narzucano go już wcześniej Polakom na ziemiach wcielonych, w Kraju Warty¹⁰³, opornych zaś bito lub nawet przekazywano gestapo, ale z zasady nie dochodziło tam w związku z tym do takich ekscesów jak w stosunku do ludności żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie. Żydów, również dzieci, bito tu do krwi i kopano, zadawano uszkodzenia cielesne, jeśli w jakiś sposób uchybili temu obowiązkowi, a po zniesieniu nakazu znów ich bito, gdy ktoś nie wiedział o jego odwołaniu albo też ukłonił się odruchowo¹⁰⁴.

z wyrysowaną gwiazdą Dawida, noszone na ramieniu powyżej łokcia, aby widoczne były także z tyłu. Jak stwierdza Tadeusz Radzik, ich brak, noszenie na niewłaściwym miejscu lub zniszczenie czy zabrudzenie karane było mandatami i aresztem; *idem*, *Lubelska dzielnica zamknięta. Żydzi w Lublinie (1939–1942)*, Lublin 1999, rozdz. 5. *Represje i grabież*; tekst monografii dostępny jest online: <http://tnn.pl/tekst.php?id=83> (dostęp: 17.11.2020).

¹⁰¹ T. Radzik, *op. cit.*, http://tnn.pl/rozdzial.php?id=83&id_r=1078&f_2t_rozdzialy_tresc-Page=6 (dostęp: 17.11.2020). Także na zajętych przez hitlerowców ziemiach polskich należących do ZSRR wprowadzono między innymi „przymus kłaniania się każdemu Niemcowi i zdejmowania czapek”; zob. A.W. Kaczorowski, *Gdy grób był domem*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 3, s. 66.

¹⁰² *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warschau (Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie*, Jg. 1941, nr 2, s. 13; *Verbot des Grüssens von Deutschen durch Juden (Rdschr. Nr 3/41 d. Chefs d. Amtes v. 9.1.1941)/ Zakaz dla żydów kłaniania się Niemcom (Okólnik Nr 3/41 Szefa Urzędu z dn. 9.1.1941 r.)*. Warto go w tym miejscu przytoczyć: „Niekörtzy starostowie powiatowi wydali zarządzenia, w myśl których męska ludność żydowska powinna była kłaniać się umundurowanym Niemcom przez zdejmowanie nakrycia głowy. Okazało się, że ukłony żydowskie wywierają nieprzyjemne wrażenie na Niemcach. Proszę wobec tego o zniesienie takich zarządzeń z natychmiastową ważnością, podając do publicznej wiadomości z wyraźnym podkreśleniem, że żydzi winni zaprzestać wszelkiego kłaniania się Niemcom. W powiatach, w których dotąd nie wprowadzono obowiązku kłaniania się dla żydów, proszę również o wydanie zakazu dla żydów kłaniania się Niemcom”.

¹⁰³ Przykład: w listopadzie 1939 roku Wyższy Dowódca SS i Policji Prowincji Poznań wydał zarządzenie o obowiązku ludności polskiej kłaniania się Niemcom, nawet dzieci dzieciom.

¹⁰⁴ Relacji jest wiele; zob. np. notatkę Stanisława Sznapanmana z zimy 1940 roku; *idem*, *Warszawa po kapitulacji. Warszawa — getto — po tzw. „stronie aryjskiej”*, fragmenty, [w:] *Pamiętniki z getta warszawskiego*, red. M. Grynberg, Warszawa 1993. Cały pamiętnik przechowywany jest w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego: Pamiętniki Żydów. Sygn. 302/198; interesujący nas tutaj cytat dostępny na stronie: http://warszawa.getto.pl/index.php?mod=view_re-cord&rid=5592102402171615164&tid=zdarzenia (dostęp: 17.11.2020). To samo opisuje L. Hirsfeld, *Historia jednego życia*, Warszawa, 1946; zob. też T. Radzik, *op. cit.*, rozdz. 5.

Ani godność człowieka, ani prywatne prawa osobiste nie istniały. Wzorem ustaw norymberskich wprowadzone zostały ograniczenia zatrudniania osób żeńskich w żydowskich gospodarstwach domowych, co mogło nastąpić tylko za pozwoleniem Urzędu Pracy¹⁰⁵. Zakazano Żydom zmieniać miejsce zamieszkania bez pisemnego zezwolenia, a także wprowadzono obowiązek zgłaszania przybycia w ciągu 24 godzin¹⁰⁶. W styczniu 1940 roku zabroniono Żydom podróżowania koleją¹⁰⁷. Zakaz podróżowania koleją i innymi środkami komunikacyjnymi miał obowiązywać „ze względów bezpieczeństwa i względów epidemiologicznych” oraz „ogólnych względów politycznych”¹⁰⁸.

Jednym z najbardziej jaskrawych przejawów łamania ogólnego prawa osobistości było zamykanie Żydów w gettach¹⁰⁹. Narodowi socjaliści nawiązywali tu świadomie do praktyk rodem ze średniowiecza, a był to dla nich tylko środek do całkowitego unicestwienia narodu żydowskiego. Już od grudnia 1939 roku Żydzi bez policyjnego zezwolenia nie mogli opuszczać ani zmieniać miejsca zamieszkania. Nie wolno im było także przekraczać ani korzystać z dróg publicznych, ulic i placów od godziny 21:00 do 5:00 dnia następnego, z wyjątkiem „publicznej lub osobistej sytuacji przymusowej”¹¹⁰. Od 26 października 1939 roku sprawy żydowskie znajdowały się w kompetencji Wyższego Dowódcy SS i Policji. To ta

¹⁰⁵ *Verordnung über die Beschäftigung weiblicher Personen in jüdischen Haushalten Vom 19. September 1940/Rozporządzenie o zatrudnianiu osób żeńskich w żydowskich gospodarstwach domowych z dnia 19 września 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 309).

¹⁰⁶ *Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231); zob. też K. Urbański, *op. cit.*, s. 55–60.

¹⁰⁷ Wyjątek stanowiła podróż Żyda na pisemne zarządzenie Generalnego Gubernatora, jego urzędu lub szefa okręgowego; *Verordnung über die Benutzung der Eisenbahn durch Juden im Generalgouvernement. Vom 26. Januar 1940/Rozporządzenie o używaniu kolei przez żydów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 stycznia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 45), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 255 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 548, tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A415. Poszerzenie na inne środki komunikacyjne zob. *Verordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel durch Juden im Generalgouvernement. Vom 20. Februar 1941/Rozporządzenie o używaniu publicznych środków komunikacyjnych przez żydów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 20 lutego 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 69), tekst niemiecki także: K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 548; co do mieszańców żydowskich zob. M. Mączyński, *op. cit.*, s. 234.

¹⁰⁸ Poza kolejami zabroniono Żydom jeździć tramwajami i autobusami. Wprowadzono dla nich oddzielne tramwaje, w których musieli oni opłacać czterokrotną takwę. Nie mogli też chodzić niektórymi ulicami, przebywać w ogrodach, parkach, alejach, na skwerach, w kinach, cukierniach i tym podobnych miejscach.

¹⁰⁹ Zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 197 n.; M. Mitera, *op. cit.*, s. 124–129.

¹¹⁰ *Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231).

„władza” starała się, aby do końca 1939 roku we wszystkich większych, średnich, a nawet małych miastach zamykać ludność żydowską w gettach. Uzasadnieniem dla powołania gett było rozporządzenie o bezpieczeństwie i porządku w Generalnym Gubernatorstwie z 26 października 1939 roku¹¹¹. W tym zakresie § 3 rozporządzenia zapewniał generalne pełnomocnictwo. Poszły za tym zarządzenia szefów poszczególnych dystryktów, którzy zakładali w nich „żydowskie dzielnice mieszkaniowe”¹¹². Ostateczne podstawy prawne dla getta warszawskiego ogłoszono 19 kwietnia 1941 roku, a następnie uregulowano sytuację pozostałych gett¹¹³. Samowolne opuszczenie getta było karane śmiercią¹¹⁴.

O ile w stosunku do Polaków oficjalnie istniał „obowiązek pracy”, o tyle Żydów dotyczył „przymus pracy”, przy czym początkowo nie określono tutaj żadnych granic wiekowych¹¹⁵. W praktyce może te odmiennie sformułowania nie

¹¹¹ *Verordnung über Sicherheit und Ordnung im Generalgouvernement. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o bezpieczeństwie i porządku w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 października 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 20.

¹¹² M. Mączyński, *op. cit.*, s. 235.

¹¹³ *Verordnung über den jüdischen Wohnbezirk in Warschau. Vom 19. April 1940/Rozporządzenie o dzielnicy żydowskiej w Warschau (Warszawie) z dnia 19 kwietnia 1940 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 211), tekst polski także: A. Konieczny, *op. cit.*, s. 99–101; inne przepisy zob. K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 544 n.; *Polizeiverordnung über die Bildung von Judenwohnbezirken in den Distrikten Warschau und Lublin. Vom 28. Oktober 1942/Rozporządzenie policyjne o stworzeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej w Okręgu Warschau i Lublin z dnia 28 października 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 665), tekst polski także: A. Konieczny, *op. cit.*, s. 123–125; *Polizeiverordnung über die Bildung von Judenwohnbezirken in den Distrikten Radom, Krakau und Galizien. Vom 10. November 1942/Rozporządzenie policyjne o stworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien (Galicja) z dnia 10 listopada 1942 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 683), tekst polski także: A. Konieczny, *op. cit.*, s. 125–132; zob. też *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warschau (Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie*, Jg. 1940, nr 10, s. 145, *Anordnung über die Bildung eines jüdischen Wohnbezirkes in der Stadt Warschau/Zarządzenie o utworzeniu dzielnicy żydowskiej w mieście Warszawie. Dnia 2.10.1940 r.* Dokładnie opisano w nim granice getta. Na s. 147 zob. też *II. Anordnung über die Bildung eines jüdischen Wohnbezirkes/II. Zarządzenie o utworzeniu dzielnicy żydowskiej. Dnia 31.10.1940 r.* Nakazywało ono, by Polacy opuścili mieszkania na terenie getta, a Żydzi spoza getta niezwłocznie się w nim osiedlili do 15 listopada 1940 roku.

¹¹⁴ *Dritte Verordnung über Aufenthaltbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 15. Oktober 1941/Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 595), tekst niemiecki także K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 542, tekst polski A. Weh, *Prawo...*, B430; A. Konieczny, *op. cit.*, s. 110. Podobnie *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warschau (Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie*, Jg. 1941, nr 11/12, s. 113, *Unbefugter Verlassen der jüdischen Wohnbezirke (Bekanntmachung Nr 13/41 d. Gouverneurs d. Distrikts v. 10.11.1941)/Nieuprawnione opuszczenie żydowskich dzielnic mieszkaniowych (Obwieszczenie Gubernatora Okręgu z dn. 10.11.1941 r.)*. Podany powód: zwalczanie tyfusu plamistego. Odrębne przepisy dla poszczególnych gett zob. K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 543 (getto w Krakowie), s. 546 (getto w Warszawie) i s. 547 (getto w Grójcu).

¹¹⁵ *Verordnung über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy*

odgrywały aż tak istotnego znaczenia, ale niewątpliwie poniżały one godność ludności żydowskiej. Przepisy wykonawcze do rozporządzenia Hansa Franka wydał 11 i 12 grudnia 1939 roku Friedrich Wilhelm Krüger, Wyższy Dowódca SS i Policji przy sztabie Generalnego Gubernatora. Przekazał on ludność żydowską objętą przymusem pracy, wraz z posiadanymi przez nią narzędziami, do dyspozycji policji niemieckiej¹¹⁶.

Warto zaznaczyć, że Żydów całkowicie pozbawiono świadczeń pieniężnych z ubezpieczenia społecznego i zdrowotnego¹¹⁷, pozostawiając im tylko wsparcie

dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 6), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 250 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 560; tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A425. Pierwsze postanowienie wykonawcze wprowadzało odnośnie do Żydów godzinę policyjną od 21:00 do 5:00: *Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. (Erfassungsvorschrift) Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 251 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 560; tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A426. Drugie postanowienie wykonawcze do tego rozporządzenia ustalało przymus pracy od 14 do 60 roku życia, a w pewnych wypadkach nawet od 12 lat; zob. *Zweite Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. (Erfassungsvorschrift) Vom 12. Dezember 1939/Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. (Postanowienie o sporządzeniu spisu). Z dnia 12 grudnia 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 246), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 252 i K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 562, tekst polski także: A. Weh, *Prawo...*, A427. Inne bardziej szczegółowe zarządzenia zob. K.M. Pospieszalski, *Documenta occupationis*, t. 6, s. 565 n.; zob. także D. Majer, *op. cit.*, s. 191; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 639; A. Wrzyszczyk, H. Mielnik, *op. cit.*, s. 100; zob. też *Zbiór rozporządzeń władz niemieckich obowiązujących na terenie Generalnego Gubernatorstwa (ze szczególnym uwzględnieniem Okręgu Szefostwa Warszawskiego) normujących stosunki majątkowe i gospodarcze w szczególności rozporządzeń o obrocie pieniężnym i dewizach oraz dotyczących ludności żydowskiej*, zebrał W. Świecicki, F. Zadrowski, Warszawa 1940.

¹¹⁶ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 204–205. Zarządzenie Franza Krügera z 12 grudnia 1939 roku (*Verordnungsblatt des Generalgouverneurs...*, s. 5–6) nakazywało osadzenie większości Żydów, od 14 do 60 roku życia, w obozach pracy, w których mieli oni pozostawać dwa i więcej lat, w zależności od tego, czy praca obozowa spełni zamierzony „cel wychowawczy”; J. Wijaczka, G. Miernik, *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych HASAG w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka — gospodarka — kultura — społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005, s. 184; T. Bednarczyk, *Życie codzienne warszawskiego getta*, Warszawa 2002, s. 15–25 n.; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 24. *Obozy pracy przymusowej*, oprac. M. Janczewska, Warszawa 2015; M. Mitera, *op. cit.*, s. 105–108. Od sierpnia 1941 roku, zgodnie z rozporządzeniem H. Franka z dnia 7 sierpnia 1941 roku, przepisy dotyczące przymusu pracy dla ludności żydowskiej obowiązywały na terenie dystryktu Galicja; zob. M. Mitera, *op. cit.*, s. 107.

¹¹⁷ Charakterystyczne jest to, że emeryci oraz renciści pochodzenia żydowskiego zostali wyłączeni z pobierania świadczeń społecznych, mimo że cały czas ściągano od nich składki. Zob. M. Mitera, *op. cit.*, s. 114.

w postaci pomocy lekarskiej, środków leczniczych i pomocniczych, a wyjątkowo leczenia szpitalnego, odbierając im również prawo do zapomóg dla bezrobotnych i zapomóg dla emerytów państwa polskiego oraz polskich związków samorządowych. Nie pozwolono im przy tym na zawieranie żadnych umów w zakresie ubezpieczenia osobistego lub majątkowego¹¹⁸. Dziewiąte rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z 31 października 1939 roku o unormowaniu warunków pracy oraz o ochronie pracy w Generalnym Gubernatorstwie z 15 grudnia 1941 roku pozbawiało Żydów wynagrodzenia za urlopy, godziny nadliczbowe, wszelkich dodatków, gratyfikacji, trzynastych pensji, nagród jubileuszowych, zapomóg, zasiłków lub innych świadczeń z tytułu wypadku (§ 2)¹¹⁹.

Okupanci od początku zmierzali do wykluczenia Żydów z obrotu, zwłaszcza gospodarczego, i pozbawienia ich podstaw egzystencji¹²⁰. Co najmniej od 23 listopada 1939 roku, kiedy to ukazało się rozporządzenie Hansa Franka nakazujące oznaczanie sklepów niemieckich, polskich i żydowskich, te ostatnie musiały być oznakowane widoczną z ulicy gwiazdą Dawida oraz polsko-niemieckim napisem: „przedsiębiorstwo żydowskie” (*Jüdisches Geschäft*)¹²¹. Definicję pojęcia

¹¹⁸ A. Wrzyszczyński, *Z problematyki segregacji narodowościowej...*, s. 801–802.

¹¹⁹ *Neunte Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 31. Oktober 1939 über die Gestaltung der Arbeitsbedingungen und den Arbeitsschutz im Generalgouvernement/Dziewiąte rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z 31 października 1939 r. o unormowaniu warunków pracy oraz o ochronie pracy w Generalnym Gubernatorstwie (unormowanie warunków pracy Żydów w Generalnym Gubernatorstwie) z 15 grudnia 1941 r.* (VOBL. GG, Jg. 1942, nr 2, s. 3–4).

¹²⁰ Sonja Schwaneberg stwierdza w związku z tym: „Nie dość że warunki wykorzystania sektora przemysłowego w GG nie były zbyt korzystne, to niemiecka polityka stwarzała jeszcze dodatkowe trudności. Odnosi się to do decyzji o eliminacji Żydów z wszystkich obszarów gospodarki. Głównym argumentem za tą polityką było twierdzenie, że nieuczciwe żydowskie praktyki gospodarcze szkodzą gospodarce i stoją na drodze modernizacji produkcji w GG. Żydzi tworzyli jednak ważną część handlu i rzemiosła, na które była zdana kierowana przez Niemców gospodarka GG. Po wykluczeniu Żydów powstały luki w obiegu gospodarczym, których niemiecka administracja cywilna nie mogła niczym wypełnić”; *eadem, op. cit.*, s. 141; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 2, s. 213 n.

¹²¹ *Verordnung über die Bezeichnung der Geschäfte im Generalgouvernement. Vom 23. November 1939/Rozporządzenie o oznaczeniu sklepów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 listopada 1939 r.* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 61), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 114. Krzysztof Urbański wskazuje, że w dystrykcie radomskim już 9 września 1939 roku wprowadzono obowiązek specjalnego oznaczania warsztatów rzemieślniczych i sklepów żydowskich; *idem, op. cit.*, s. 39; zob. też *Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement für besetzten polnischen Gebiete/Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Warszawa przy Generalnym Gubernatorstwie na zajętych obszarach polskich*, Jg. 1939, nr 2, s. 7, *Anordnung über die Kennzeichnung jüdischer Geschäfte im Distrikt Warschau/Zarządzenie o oznaczeniu przedsiębiorstw i sklepów żydowskich w okręgu warszawskim. Dnia 25 listopada 1939 r.* Powoływało się ono (bez podania dokładniejszej podstawy prawnej) na omówione wyżej *Pierwsze rozporządzenie o odbudowie Administracji okupowanych polskich obszarów z 26 października 1939 r.*; zob. też M. Mączyński, *op. cit.*, s. 232–233.

„przedsiębiorstwo żydowskie” zawierało z kolei przywoływane już rozporządzenie Generalnego Gubernatora z 24 lipca 1940 roku¹²².

Nie wnikając tu szerzej w zagadnienia dotyczące prawa rzeczowego, należy tylko wskazać, iż już 24 stycznia 1940 roku wydano rozporządzenie o obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie¹²³. Obowiązek ten ciążył również na Żydach-bezpaństwowcach, a także na małżeństwach mieszanych aryjsko-żydowskich. Obowiązek zgłoszenia dotyczył ponadto spółek osobowych, o ile więcej niż połowa współników była Żydami. To samo obejmowało spółki komandytowe, a odnośnie do spółek handlowych za podlegające zgłoszeniu uznawano nawet takie, w których Żydzi mieli tylko 25% udziałów. Za żydowskie spółki uważano także takie, w których w zarządach lub radach nadzorczych były osoby tej narodowości. O specyfice tych uregulowań świadczy też ostatnia przewidziana sytuacja obowiązku zgłoszenia mienia, a mianowicie, co do którego istniał „innego rodzaju wpływ żydowski”. Tego samego dnia, jak już wskazywałem, wydane zostało rozporządzenie z 24 stycznia 1940 roku o konfiskacie prywatnego mienia w Generalnym Gubernatorstwie, zwane ordynacją konfiskacyjną. Specyfiką okupacji niemieckiej było całkowite uniemożliwienie dochodzenia roszczeń z tytułu konfiskat¹²⁴.

Żydowskie zakłady produkcyjne, sklepy, warsztaty i gospodarstwa rolne zlikwidowano lub przekazano Niemcom¹²⁵. W pierwszej fazie skoncentro-

¹²² Jak głosił § 4 rozporządzenia:

„(1) Przedsiębiorstwo uważa się za żydowskie, jeżeli właściciel jest żydem w rozumieniu § 1.

(2) Przedsiębiorstwo spółki osobowej uważa się za żydowskie, jeżeli jeden lub więcej osóbście odpowiedzialnych spółników są żydami.

(3) Przedsiębiorstwo osoby prawnej uważa się za żydowskie,

a) jeżeli jedna lub kilka osób powołanych do prawnego zastępstwa albo jeden lub kilku członków rady nadzorczej są żydami,

b) jeżeli żydzi mają w nim decydujący udział według kapitału lub prawa głosowania. Decydujący udział według kapitału zachodzi w wypadku, gdy więcej niż jedna czwarta część kapitału należy do żydów; decydujący udział według prawa głosowań zachodzi w wypadku, gdy głosy żydów osiągną połowę ogólnej liczby głosów.

(4) Przedsiębiorstwo uważa się za żydowskie także w wypadku, gdy znajduje się faktycznie pod przeważającym wpływem żydów.

(5) Przepisy ust. 1 do 4 stosuje się odpowiednio do stowarzyszeń, fundacyj, zakładów i innych instytucyj, które nie są przedsiębiorstwami”.

¹²³ *Verordnung über die Pflicht zur Anmeldung jüdischen Vermögens im Generalgouvernement. Vom 24. Januar 1940* (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 31). Warto zwrócić uwagę na wcześniejsze rozporządzenie o uchyleniu zwolnień podatkowych i udogodnień podatkowych dla żydowskich korporacji z 23 listopada 1939 roku: *Verordnung über die Aufhebung der Steuerbefreiung und Steuerbegünstigung bei jüdischen Korporationen. Vom 23. November 1939* (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, Jg. 1939, s. 60). Wynikało z niego całkowite uchylenie tego typu korzystnych uregulowań dla ludności żydowskiej. Tekst także: A. Weh, *Prawo...*, A435.

¹²⁴ M. Mitera, *op. cit.*, s. 161–167.

¹²⁵ Co do własności nieruchomości zob. S. Piątkowski, *akta notarialne jako źródło do badań realiów ekonomicznych i społecznych Generalnego Gubernatorstwa 1939–1944 (przykład dystryktu*

wano się przy tym na rejestrowaniu żydowskiej własności i konfiskacie tylko najważniejszych firm oraz nieruchomości, podporządkowując je urzędowi powierniczemu, który funkcjonował od listopada 1939 roku¹²⁶. Ale wraz z zamknięciem Żydów w gettach przybrało to dużo większy zasięg¹²⁷. Władze nie dbały o podstawy prawne i restrykcje były stosowane, zanim jeszcze wprowadzono ustawodawstwo antyżydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. Nie przestrzegano przy tym również polskich przepisów prawa cywilnego i handlowego. Proces „likwidacji” żydowskich przedsiębiorstw nie oznaczał więc procedury likwidacyjnej w rozumieniu kodeksu handlowego z 1934 roku, ale likwidację fizyczną, bez spłaty zobowiązań tychże przedsiębiorstw. Taki sposób postępowania — jak ustalił Andrzej Gojski — zastosowano również w odniesieniu do żydowskich instytucji kredytowych: banków, domów bankowych, spółdzielni kredytowych. Ponadto od połowy października 1939 roku przeprowadzano także „aryzację” banków, zwalniając z pracy wszystkich pracowników żydowskiego pochodzenia¹²⁸.

Wszelkimi sposobami władze okupacyjne starały się ograniczyć dostęp Żydów do obrotu rynkowego. Na podstawie zarządzenia z 20 listopada 1939 roku zablokowano konta, depozyty i schowki należące do Żydów oraz nakazano im zgromadzenie swoich lokat bankowych w jednej instytucji. Zostali oni ponadto zobowiązani do przekazania do banku całej gotówki powyżej 2000 złotych na jedną osobę, a każda wypłata na rzecz Żyda powyżej 500 złotych miesięcznie musiała wpłynąć na jego konto bankowe¹²⁹. Żydowski przedsiębiorca albo rze-

radomskiego), [w:] *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupiński, Radom 2004, s. 167–176.

¹²⁶ W szczególności należy zwrócić uwagę na rozporządzenie generalnego gubernatora z 24 stycznia 1940 roku dotyczące obowiązku zgłaszania mienia żydowskiego, wraz z przepisami wykonawczymi zawartymi w obwieszczeniu starosty w Krakowie z 15 lutego 1940 roku; zob. M. Mączyński, *op. cit.*, s. 235. Nakaz zgłaszania i rejestracji całego majątku żydowskiego w dystrykcie lubelskim wprowadzono 21 stycznia 1941 roku (D. Pohl, *op. cit.*, s. 73). Na podkreślenie zasługuje fakt, że w Lublinie na mocy rozporządzenia szefa okręgu lubelskiego o sprzedaży i dzierżawie własności żydowskiej z 16 grudnia 1939 roku (*Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Lublin 1939*, nr 1, s. 4–6), z mocą wsteczną od 1 października tegoż roku wszelkie akty sprzedaży i dzierżawy dotyczące tejże własności, a także przyjęcie współnika wymagały dla swej ważności zgody władz niemieckich, ponadto zaś możliwe było nakazanie sprzedaży przedsiębiorstwa żydowskiego lub też wyznaczenie zarządcy komisarycznego z pełnymi prawami dokonywania dyspozycji majątkiem przedsiębiorstwa (zob. T. Radzik, *op. cit.*, s. 91–92). W dystrykcie radomskim w marcu 1941 roku pod zarządem powierniczym znajdowało się około 700 przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych należących do Żydów, nad którymi kontrolę sprawowało 318 osób, w tym 129 Polaków, 79 Niemców przybyłych z Rzeszy, 109 wołksdeuschów i jeden Rosjanin; S. Piątkowski, *O niektórych ekonomicznych aspektach postaw Polaków wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim (1939–1944)*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich...*, s. 173–174.

¹²⁷ I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust...*, s. 180; A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 187 n.

¹²⁸ A. Gojski, *op. cit.*, s. 69.

¹²⁹ *Anordnung Nr 4 des Leiters der Abteilung Devisen im Amt des Generalgouverneurs. Vom 20. November 1939. Betrifft: Allgemeine Maßnahmen zur Sicherstellung jüdischen Vermögens/ Zarządzenie Nr 4. Kierownika Wydziału Dewiz przy Urzędzie Generalnego Gubernatora. Z dnia*

mieślnik mający do dyspozycji tak nikłe środki finansowe nie mógł kupić koniecznych towarów albo surowców, za które musiał zapłacić gotówką możliwą do zgromadzenia dopiero po kilku miesiącach. W rezultacie setki żydowskich firm musiały zostać zlikwidowane niezwłocznie po wejściu w życie tych regulacji prawnych¹³⁰. Sami Żydzi zwracali się o ustanowienie powierników dla swojego przedsiębiorstwa¹³¹. Fatalnie przedstawiała się poza tym kwestia wymagalności roszczeń majątkowych, o czym wspomniano wyżej, powstałych przed wrześniem 1939 roku, w odniesieniu do przedsiębiorstw, które pozostawały obecnie w zarządzie w powierniczym. Żydzi musieli zadowolić się wypłatami gotówkowymi pomiędzy 15% do 25% sumy ich wierzytelności i dać pokwitowanie, że ich pretensja została w całości zaspokojona¹³².

Żydom odbierano także koncesje na prowadzenie działalności gospodarczej¹³³. Mimo wszystkich tych i innych jeszcze szykan prowadzone przez nich firmy, aż do chwili „ostatecznego rozwiązania” kwestii żydowskiej, skutecznie opierały się upadkowi¹³⁴.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w odniesieniu do ludności polskiej, w interesującym nas tu zakresie prawa cywilnego, co prawda przed sądami polskimi stosowano polskie ustawodawstwo, jednak zostało ono w istotny sposób zmienione bądź uchylone przez ustawodawstwo Generalnego Gubernatorstwa. Ponieważ autonomia jednostki przestała być zasadniczym elementem prawa prywatnego, to tym samym nie tylko coraz wyraźniej zawężała się sfera, w której podmiot prawa swobodnie regulował sytuacje prawne stworzone aktami swojej woli, lecz także, a nawet w szczególności, zmniejszała się sfera tradycyjnie chronionych przez prawo cywilne praw podmiotowych prywatnych jednostek. Efekt dyskryminacji

20 listopada 1939 roku. Dotyczy: *Ogólnych środków celem zabezpieczenia majątku żydowskiego* (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 57), tekst niemiecki także: A. Weh, *Das Recht...*, nr 76; tekst polski także: *idem*, *Prawo...*, E336; A. Gojski, *op. cit.*, s. 70; K. Urbański, *op. cit.*, s. 69; A. Wrzyszczyk, *Die deutsche „Wirtschafts-“ Rechtsetzung...*, s. 72 n., zwł. s. 75–76; T. Bednarczyk, *op. cit.*, s. 15.

¹³⁰ I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust...*, s. 185 i 188.

¹³¹ Pewna liczba tych umów została podpisana między żydowskimi właścicielami a polskimi powiernikami. Były one korzystne dla obu stron. Zapewniały utrzymanie i zabezpieczały przed wysłaniem na roboty przymusowe do Rzeszy; I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust...*, s. 188–189; S. Piątkowski, *O niektórych ekonomicznych aspektach...*, s. 173–174.

¹³² I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust...*, s. 186 i 192.

¹³³ Przykładów jest wiele: nie udzielano koncesji dorożkarzom żydowskim, żydowskim inwalidom wojennym wypowiedziano dzierżawę kiosków z wyrobami tytoniowymi. W Lublinie gubernator dystryktu Zörner wydał 2 października 1940 roku rozporządzenie, które nakazywało anulowanie wszystkich zezwoleń na prowadzenie handlu i skupu przez ludność żydowską, co — jak stwierdzano w rozporządzeniu — miało to na celu „całkowite wykluczenie Żydów z gospodarki”. Gubernator dystryktu zastrzegł sobie również wyłączne prawo do wydawania ewentualnych koncesji; T. Radzik, *op. cit.*, rozdz. 5.

¹³⁴ Jeszcze raport gospodarzy sporządzony przez Landeswirtschaftsbank w lutym 1942 roku używał czasu terażniejszego w odniesieniu do Żydów, w przeciwieństwie do Niemców i Polaków, „będących praktycznie niezdolnymi do spłacenia jakiegokolwiek z ich długów” do banków; I. Loose, *Credit Bank and The Holocaust...*, s. 205.

narodowościowej i rasowej Polaków łączył się tu nierozzerwalnie z fundamentalnym dla interesów Trzeciej Rzeszy aspektem wyzysku ekonomicznego. W stosunku do ludności żydowskiej natomiast od samego początku zasadniczym celem okupanta było pozbawienie Żydów godności osobistej, ich stygmatyzacja, upokorzenie, pozbawienie woli oporu i zmuszenie do posłuszeństwa eksploatacja ekonomiczna, „wyniszczenie przez pracę”, a ostatecznie eksterminacja całego narodu.

Bibliografia

Źródła prawa. Zbiory aktów prawnych

Zbiory

- Konieczny A., *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich*, Wrocław 1977.
- Pospieszalski K.M., *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Część II. Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy*, [w:] *Documenta occupationis*, t. 6, Poznań 1958.
- Weh A., *Das Recht des Generalgouvernements*, Krakau 1940.
- Weh A., *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem wydał Oberlandesgerichtsrat Dr Albert Weh kierownik Wydział Ustawodawstwa w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Trzecie zupełnie nowoopracowane wydanie*, Kraków 1941.
- Weh A., *Übersicht über das Rechts des Generalgouvernements bearbeitet von Ministerialrat Dr. Albert Weh*, Krakau 1944.
- Zbiór rozporządzeń władz niemieckich obowiązujących na terenie Generalnego Gubernatorstwa (ze szczególnym uwzględnieniem Okręgu Szeffostwa Warszawskiego) normujących stosunki majątkowe i gospodarcze w szczególności rozporządzeń o obrocie pieniężnym i dewizach oraz dotyczących ludności żydowskiej*, zebrał W. Świecicki, F. Zadrowski, Warszawa 1940.
- Źródła normatywne do dziejów izb przemysłowo-handlowych na ziemiach polskich (1918–2014)*, oprac. K. Dąbrowski, Ryki 2015.

Źródła prawa: publikatory dla GG

- Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete, 1939–1940/Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów.*
- Verordnungsblatt für das Generalgouvernement/Dziennik Rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa, 1940–1944.*

Wykorzystane źródła

- Anordnung Nr 4 des Leiters der Abteilung Devisen im Amt des Generalgouverneurs. Vom 20. November 1939. Betrifft: Allgemeine Maßnahmen zur Sicherstellung jüdischen Vermögens/Zarządzenie Nr 4 Kierownika Wydziału Dewiz przy Urzędzie Generalnego Gubernatora. Z dnia 20 listopada 1939 roku. Dotyczy: Ogólnych środków celem zabezpieczenia majątku żydowskiego (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 57).*

- Anordnung des Chefs des Distrikts Warschau über die Kennzeichnung der Juden/Rozporządzenie Szefa Okręgu Warszawskiego o oznakowaniu dla żydów w okręgu warszawskim. Dnia 25 listopada 1939 r. (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernements für besetzten polnischen Gebiete/Dziennik Urzędowy Okręgu Szefostwa Warszawa przy Generalnym Gubernatorstwie na zajętych obszarach polskich, Jg. 1939, nr 2, s. 8).*
- Anordnung über die Bildung eines jüdischen Wohnbezirkes in der Stadt Warschau/Zarządzenie o utworzeniu dzielnicy żydowskiej w mieście Warszawie. Dnia 2.10.1940 r. (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie, Jg. 1940, nr 10, s. 145).*
- Anordnung über die Kennzeichnung jüdischer Geschäfte im Distrikt Warschau/Zarządzenie o oznaczaniu przedsiębiorstw i sklepów żydowskich w okręgu warszawskim. Dnia 25 listopada 1939 r. Bekanntmachung zur Verordnung vom 23. Juli 1940 über das Vereinswesen im Generalgouvernement. Vom 19. März 1941/Obwieszczenie do rozporządzenia z dnia 23 lipca 1940 r. o stowarzyszeniach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 marca 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 117).*
- Der Reichsminister des Innern I Sta 5428 III/44 5000 GG, Berlin 10. November 1944, Betr. Rechtsstellung der aus dem Generalgouvernement in das Reich umgesiedelten Deutschstämmigen, w: K.M. Pospieszalski, Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Część II. Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy, [w:] Documenta occupationis, t. 6, Poznań 1958.*
- Der Reichsminister des Innern, Berlin den 18. März 1943, I Sta R 5147/43 5000 f, Betrifft: Einbürgerung von Inhabern der im Generalgouvernement ausgestellten Kennkarten für Volksdeutsche, w: K.M. Pospieszalski, Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Część II. Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy, [w:] Documenta occupationis, t. 6, Poznań 1958.*
- Dritte Verordnung über Aufenthaltbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 15. Oktober 1941/Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 595).*
- Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 19 Februar 1940 über die polnische Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 1. August 1940/Postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 19 lutego 1940 r. o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 1 sierpnia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 411).*
- Erlass der Regierung des Generalgouvernements vom 31. Januar 1941, [w:] D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989.*
- Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete. Vom 12. Oktober 1939/Dekret Führera i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 12 października 1939 r. (RGLB I, Jg. 1939, s. 2077).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung über die Beschlagnahme des Vermögen des früheren polnischen Staates innerhalb des Generalgouvernement/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 15 listopada 1939 r. o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa z dnia 16 marca 1940 r. (VOBL. GG, s. 175).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231).*

- Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 31. Oktober 1939/Pierwsze rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 31 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 14).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. Vom 13. Juni 1941/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 czerwca 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 344).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 29. Oktober 1941 über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement. Vom 22. Juni 1942/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 29 października 1941 r. o wprowadzeniu legitymacji dla osób pochodzenia niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 22 czerwca 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 357).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Januar 1940 über die Einführung einer Kennkarte für deutsche Volkszugehörige im Generalgouvernement. Vom 2. Februar 1940/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 stycznia 1940 r. o wprowadzeniu karty rozpoznawczej dla przynależnych do Narodu Niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 2 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 73).*
- Erste Verordnung über den Aufbau der Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete. Vom 26. Oktober 1939/Pierwsze rozporządzenie o odbudowie Administracji okupowanych polskich obszarów. Z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 3 n.).*
- Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über Ein- und Ausreisewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 11. Januar 1940, [w:] A. Weh, Das Recht des Generalgouvernements, Krakau 1940, nr 26.*
- Neunte Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 31. Oktober 1939 über die Gestaltung der Arbeitsbedingungen und den Arbeitsschutz im Generalgouver/Dziewiąte rozporządzenie wykonawcze do rozporządzenia z 31 października 1939 r. o unormowaniu warunków pracy oraz o ochronie pracy w Generalnym Gubernatorstwie (unormowanie warunków pracy Żydów w Generalnym Gubernatorstwie) z 15 grudnia 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, nr 2, s. 3–4).*
- Polizeiverordnung über die Bildung von Judenwohnbezirken in den Distrikten Warschau und Lublin. Vom 28. Oktober 1942/Rozporządzenie policyjne o stworzeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej w Okręgu Warschau i Lublin z dnia 28 października 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 665).*
- Polizeiverordnung über die Bildung von Judenwohnbezirken in den Distrikten Radom, Krakau und Galizien. Vom 10. November 1942/Rozporządzenie policyjne o stworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien (Galicja) z dnia 10 listopada 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 683).*
- Proklamacja generalnego gubernatora z 26 października 1939 r., [w:] A. Weh, Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem wydał Oberlandesgerichtsrat Dr Albert Weh kierownik Wydział Ustawodawstwa w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Trzecie zupełnie nowo opracowane wydanie, Kraków 1941, A102.*
- Richtlinien zur Verordnung vom 29. Oktober 1941 über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement, w: K.M. Pospieszalski, Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Część II. Generalna Gubernia. Wybór dokumentów i próba syntezy, [w:] Documenta occupationis, t. 6, Poznań 1958.*
- Rundschreiben Hauptabteilung Justiz vom 17. Februar 1942, [w:] D. Majer, „Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, Warszawa 1989.*

- Unbefugter Verlassen der jüdischen Wohnbezirke (Bekanntmachung Nr 13/41 d. Gouverneurs d. Distrikts v. 10.11.1941)/Nieuprawnione opuszczenie żydowskich dzielnic mieszkaniowych (Obwieszczenie Gubernatora Okręgu z dn. 10.11.1941 r.) (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie (Jg. 1941, nr 11–12).*
- VO über das Eigentum von dem Vermögen des früheren polnischen Staaten/Rozporządzenie z 24 września 1940 roku w sprawie własności na majątku byłego państwa polskiego (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 313).*
- VO über die Beschlagnahme von privatem Vermögen im Generalgouvernement — Beschlagnahmeverordnung/Rozporządzenie z 24 stycznia 1940 roku o konfiskacie prywatnego mienia w Generalnym Gubernatorstwie (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 23).*
- Verordnung über die Beschlagnahme von privaten Vermögen im Distrikt Galizien. Vom 1. August 1941 (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 448).*
- Verbot des Grüssens von Deutschen durch Juden (Rdschr. Nr 3/41 d. Chefs d. Amtes v. 9.1.1941)/Zakaz dla żydów kłaniania się Niemcom (Okólnik Nr 3/41 Szefa Urzędu z dn. 9.1.1941 r.) (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau im Generalgouvernement/Dziennik Urzędowy Szefa Okręgu Warszawskiego) w Generalnym Gubernatorstwie, Jg. 1941, nr 2, s. 13).*
- Verordnung über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 8).*
- Verordnung über die Ausweiszwang im Generalgouvernement. Vom 17. Dezember 1941/Rozporządzenie o przymusie legitymowania się w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 17 grudnia 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 728).*
- Verordnung über die Einführung einer Kennkarte für deutsche Volkszugehörige im Generalgouvernement. Vom 26. Januar 1940/Rozporządzenie o wprowadzeniu karty rozpoznawczej dla przynależnych do Narodu Niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 stycznia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 36).*
- Verordnung über die Einführung eines Ausweises für Deutschstämmige im Generalgouvernement. Vom 29. Oktober 1941/Rozporządzenie o wprowadzeniu legitymacji dla osób pochodzenia niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 października 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 622).*
- Verordnung über das Personenstandsrecht der Deutschen im Generalgouvernement. Vom 16. März 1940/Rozporządzenie o prawie stanu cywilnego Niemców w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 16 marca 1940 roku (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 104).*
- Verordnung über das Recht der Deutschstämmigen. Vom 30. November 1942/Rozporządzenie o prawie obowiązującym osoby pochodzenia niemieckiego z dnia 30 listopada 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 739).*
- Verordnung über die Veräußerung und Verpachtung jüdischer Betriebe im Distrikt Warschau. Vom 17. November 1939/Rozporządzenie Szefa Okręgu Warszawskiego o pozbawianiu i wydzierżawianiu przedsiębiorstw żydowskich w Okręgu Warszawskim z 17 listopada 1939 r. (Amtsblatt des Chefs des Distrikts Warschau/Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Warszawskiego) (Jg. 1939, nr 1, s. 11).*
- Verordnung über die Meldepflicht der deutschen Staatsangehörigen im Generalgouvernement. Vom 28. Februar 1940/Rozporządzenie o obowiązku meldowania się obywateli niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 28 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 90).*
- Verordnung über die Meldepflicht der Ausländer. Vom 14. Dezember 1939/Rozporządzenie o obowiązku meldowania się obcokrajowców z dnia 14 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 223).*
- Verordnung über die Zulassung deutscher Volkszugehöriger zum freiwilligen Eintritt in die deutsche Wehrmacht. Vom 19. April 1940 (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 143).*

- Verordnung über die polnische Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Rozporządzenie o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 19 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 64).*
- Verordnung über die deutsche Gerichtsbarkeit im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 57 n.).*
- Verordnung über Eheschließungen deutscher Volkszugehöriger. Vom 18. August 1942/Rozporządzenie o zawieraniu małżeństw przez osoby narodowości niemieckiej z dnia 18 sierpnia 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 449).*
- Verordnung über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Generalgouvernement. Vom 22. Februar 1940/Rozporządzenie o zwalczaniu chorób płciowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 22 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 81).*
- Verordnung über Kriegsgefangene im Generalgouvernement. Vom 23. Oktober 1941/Rozporządzenie o jeńcach wojennych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 października 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 601).*
- Verordnung über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5 n.).*
- Verordnung über die Erstreckung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 14. Dezember 1939/Rozporządzenie o rozciąganiu obowiązku pracy dla ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 14 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 224).*
- Verordnung über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels Vom 22. Februar 1940/Rozporządzenie o ograniczeniu zmiany miejsca pracy z dnia 22 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 80).*
- Verordnung über die Einführung der Arbeitspflicht für die polnische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5 n.).*
- Verordnung über die Beschlagnahme von privaten Vermögen im Distrikt Galizien. Vom 1. August 1941 (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 448).*
- Verordnung über das Vereinswesen im Generalgouvernement. Vom 23. Juli 1940/Rozporządzenie o stowarzyszeniach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 lipca 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 225).*
- Verordnung über das Recht der Stiftungen im Generalgouvernement. Vom 1. August 1940/Rozporządzenie o prawie fundacyj w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 1 sierpnia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 244).*
- Verordnung über die Errichtung von Stiftungen im Generalgouvernement. Vom 29. April 1941/Rozporządzenie o powoływaniu do życia fundacyj w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 kwietnia 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 263).*
- Verordnung über den Verkehr mit Grundstücken im Generalgouvernement. Vom 27. März 1940/Rozporządzenie o obrocie nieruchomościami w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 27 marca 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 115).*
- Verordnung über den Erwerb von gewerblichen Unternehmen, Betrieben und Anteilsrechten im Generalgouvernement. Vom 23. April 1940/Rozporządzenie o nabywaniu przemysłowych przedsiębiorstw, zakładów i praw udziałowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 kwietnia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 171).*
- Verordnung über den Verkehr mit Pachtland im Generalgouvernement. Vom 24. März 1942/Rozporządzenie o obrocie ziemią dzierżawną w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 24 marca 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 170).*

- Verordnung über die Bildung von Staatsdomänen und die Sicherung der Ernährungsgrundlage im Generalgouvernement. Vom 29. Oktober 1942/Rozporządzenie o tworzeniu dóbr państwowych i o zabezpieczeniu podstawy wyżywienia w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 października 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 677).*
- Verordnung zur Änderung des § 3 der Verordnung vom 29. Oktober 1942 über die Bildung von Staatsdomänen und die Sicherung der Ernährungsgrundlage im Generalgouvernement. Vom 19. Januar 1943/Rozporządzenie celem zmiany § 3 rozporządzenia z dnia 29 października 1942 r. o tworzeniu dóbr państwowych i o zabezpieczeniu podstawy wyżywienia w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 19 stycznia 1943 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 677).*
- Verordnung über die Entlassung in den Ruhestand der wiederbeschäftigten Beamten des ehemals polnischen Staates und der Gemeinde und Gemeindeverbände. Vom 31. Juli 1942/Rozporządzenie o zwalnianiu i przenoszeniu w stan spoczynku ponownie zatrudnionych urzędników byłego państwa polskiego i gmin oraz związków gmin z dnia 31 lipca 1942 r. (VOBL. GG, Jg. 1942, s. 427).*
- Verordnung über die deutsche Rechtsanwälte im Generalgouvernement. Vom 13. September 1940/Rozporządzenie o niemieckich adwokatach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13 września 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 297).*
- Verordnung über den Einsatz vom Ärzten und Angehörigen andere Heilberufe. Vom 27. Juli 1943/Rozporządzenie o obsadzaniu stanowisk lekarzy oraz stanowisk w innych zawodach leczniczych z dnia 27 lipca 1943 r. (VOBL. GG, Jg. 1943, s. 395).*
- Verordnung über Ein- und Ausreisewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o zezwoleniach na wjazd i wyjazd dla obszaru Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 7).*
- Verordnung über die Bestimmung des Begriffs „Jude“ im Generalgouvernement. Vom 24. Juli 1940/Rozporządzenie o definicji pojęcia „Żyd” w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 24 lipca 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, nr 48, s. 231).*
- Verordnung über Aufenthaltbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 13. September 1940/Rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 13 września 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 288).*
- Verordnung über die Kennzeichnung von Juden und Jüdinnen im Generalgouvernement. Vom 23. November 1939/Rozporządzenie o oznaczeniu żydów i żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 listopada 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 61).*
- Verordnung über die Benutzung der Eisenbahn durch Juden im Generalgouvernement. Vom 26. Januar 1940/Rozporządzenie o używaniu kolei przez żydów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 stycznia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 45).*
- Verordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel durch Juden im Generalgouvernement. Vom 20. Februar 1941/Rozporządzenie o używaniu publicznych środków komunikacyjnych przez żydów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 20 lutego 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 69).*
- Verordnung über Sicherheit und Ordnung im Generalgouvernement. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o bezpieczeństwie i porządku w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 5).*
- Verordnung über den jüdischen Wohnbezirk in Warschau. Vom 19. April 1940/Rozporządzenie o dzielnicy żydowskiej w Warszawie (Warszawie) z dnia 19 kwietnia 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 211).*
- Verordnung über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. Vom 26. Oktober 1939/Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 6).*
- Erste Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. (Erfassungsvorschrift) Vom 11. Dezember 1939/Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 paź-*

- dziernika 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. Z dnia 11 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 231).*
- Verordnung über die Beschäftigung weiblicher Personen in jüdischen Haushalten Vom 19. September 1940/Rozporządzenie o zatrudnianiu osób żeńskich w żydowskich gospodarstwach domowych z dnia 19 września 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 309).*
- Verordnung über die Bezeichnung der Geschäfte im Generalgouvernement. Vom 23. November 1939/Rozporządzenie o oznaczeniu sklepów w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 23 listopada 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 61).*
- Verordnung über die Pflicht zur Anmeldung jüdischen Vermögens im Generalgouvernement. Vom 24. Januar 1940 (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, s. 31).*
- Verordnung über die Aufhebung der Steuerbefreiung und Steuerbegünstigung bei jüdischen Korporationen. Vom 23. November 1939 (VOBL. GG, Teil I/Cz. I, Jg. 1939, s. 60).*
- Zweite Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober über die Einführung der Arbeitszwangs für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements. (Erfassungsvorschrift) Vom 12. Dezember 1939/Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa. (Postanowienie o sporządzeniu spisu). Z dnia 12 grudnia 1939 r. (VOBL. GG, Jg. 1939, s. 246).*
- Zweite Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement. Vom 29. April 1941/ Drugie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 kwietnia 1941 r. (VOBL. GG, Jg. 1941, s. 274).*
- Zweite Verordnung über die Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Generalgouvernement. Vom 4. Oktober 1940/Drugie rozporządzenie o zwalczaniu chorób płciowych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 4 października 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 314).*
- Zweite Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über Ein- und Ausreisebewilligungen für das Gebiet des Generalgouvernements. Vom 11. Januar 1940, [w:] A. Weh, *Das Recht des Generalgouvernements*, Krakau 1940.*
- Zweite Verordnung über die Kennzeichnung von Juden und Jüdinnen im Generalgouvernement. Vom 19. Februar 1940/Drugie rozporządzenie o oznaczeniu żydów i żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 19 lutego 1940 r. (VOBL. GG, Jg. 1940, s. 79).*
- Zweite Durchführungsvorschrift zur Verordnung vom 26. Oktober 1939 über die Einführung von Kennkarten im Generalgouvernement. Vom 17. April 1943/Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wprowadzeniu kart rozpoznawczych w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 17 kwietnia 1943 r. (VOBL. GG, Jg. 1943, s. 177).*

Inne źródła prawa

Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. Z. Lisowski, Poznań 1933.

Zbiory dokumentów i relacji

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 6. *Generalne Gubernatorstwo. Relacje i dokumenty*, oprac. A. Bańkowska, Warszawa 2012.

Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy, t. 24. *Obozy pracy przymusowej*, oprac. M. Janczewska, Warszawa 2015.

Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945, t. 1. *1939–1942*, red. Z. Polubiec, przeł. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa 1970.

Wybrane dokumenty represji i życia codziennego. Cechy formalne i tło historyczne. Opracowane na podstawie zasobu Archiwum Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa 2009.

Literatura

- Barkai A., *German entrepreneurs and Jewish policy in the Third Reich*, „Yad Vashem Studies” 21, 1991.
- Bednarczyk T., *Życie codzienne warszawskiego getta*, Warszawa 2002.
- Borowiec R., Bubicz M., Dąbrowski K., Potocki A., Węclawska M., Wlazło E., *Generalne Gubernatorstwo 1939–1945. Dokumenty archiwalne z okresu okupacji w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, Ryki 2015.
- Broński K., *Handel w Krakowie i dystrykcie krakowskim w okresie okupacji niemieckiej — zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2019, nr 1 (979).
- Broszat M., *Polityka narodowego socjalizmu w sprawie Polski. 1939–1945*, Warszawa-Poznań 1966.
- Celnikier F., *Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskim prawodawstwie*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 9, 1985.
- Celnikier F., *Żyd, czyli kto? Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskich poczynaniach prawodawczych. Studium absurdu i mistyfikacji*, Warszawa 2014.
- Czocher A., *W okupowanym Krakowie. Codziennosc polskich mieszkańców miasta 1939–1945*, Gdańsk 2011.
- Dąbrowski K., *Archiwalia izb dystryktowych w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Archiwalia izb przemysłowo-handlowych w Polsce. Stan i perspektywy badań*, red. K. Dąbrowski, Ryki 2012.
- Dąbrowski K., *Izba Centralna Gospodarki Ogólnej, izby dystryktowe i grupy główne w Generalnym Gubernatorstwie, jako instytucje niemieckiej administracji gospodarczej w latach 1941–1944*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Ekonomii Wyższej Szkoły Humanistyczno-Przyrodniczej w Sandomierzu” 2006, z. 3.
- Dąbrowski K., *Izby dystryktowe w Generalnym Gubernatorstwie — powstanie i charakter ustrojowy*, [w:] *Państwo — Prawo — Polityka. Księga poświęcona pamięci Profesora Henryka Groszyka*, red. M. Chrzanowski, J. Kostrubiec, I. Nowikowski, Lublin 2012.
- Dziobek-Romański J., *Organizacja administracji władz okupacyjnych na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, „Rocznik Nauk Prawnych” 22, 2012, nr 3.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Eisenblätter G., *Grundlinien der Politik des Reiches gegenüber dem Generalgouvernement 1939–1945*, Frankfurt am Main 1969.
- Filippi T., *Życie gospodarcze*, [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, „Rocznik Krakowski” 31, 1949–1957.
- Gieroń R., *Niemieckie prawo gospodarcze i socjalne wprowadzone w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Textus et Studia” 2016, nr 4 (8).
- Głowiński T., *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000.
- Gojski A., *Etapy i cele niemieckiej polityki bankowej w GG. Plany niemieckie wobec Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Bank i Kredyt” 2004, nr 8.
- Górnicki L., Kruszewski T., *Zasadnicze przejawy ingerencji w prawa podmiotowe prywatne jednostek przez III Rzeszę*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 39, 2017, nr 1.
- Grünberg K., Otręba B., *Hans Frank na Wawelu*, Włocławek 2001.
- Grzybowski K., *Stanowisko prawne generalnego gubernatora Hansa Franka i zakres jego odpowiedzialności za rządy Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.

- Grzybowski S., *Normy wydane przez władze niemieckie dla zakresu stosunków pracy na obszarze tzw. Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 3, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Gwiazdomorski J., *Hitlerowskie przepisy prawne w dziedzinie prawa prywatnego w Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, red. C. Pilichowski, t. 2, Warszawa 1979.
- Haar I., *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14).
- Hirszfeld L., *Historia jednego życia*, Warszawa 1946.
- Kaczorowski A.W., *Gdy grób był domem*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 3.
- Klaffkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.
- Kłosiński T., *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*, Poznań 1947.
- Kozera Ł., Wojtasik M., *Zarys administracyjny niemieckiej okupacji Generalnej Guberni (komentarz i teksty źródłowe)*, Chełm 2008.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales UMCS” 60, 2013.
- Loose I., *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
- Loose I., *Credit Bank and The Holocaust in The Generalgouvernement 1939–1945*, „Yad Vashem Studies” 34, 2006.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Ługowski B., *Funkcjonowanie urzędów gmin wiejskich w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa” 21, 2018.
- Madajczyk C., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
- Majer D., „Narodowo obcy” w III Rzeszy. *Przyczynki do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Mańkowski Z., *Między Wisłą a Bugiem. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982.
- Mańkowski Z., *Niemieckie „prawo” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Kontrowersje*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane Profesorowi Władysławowi Cwilkowi w czterdziestolecie Jego pracy twórczej*, red. J. Ciągwa, T. Opas, Rzeszów 1998.
- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.
- Mączyński M., *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945. Ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*, Kraków 2012.
- Mędykowski W.W., *Macht Arbeit Frei? German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939–1943*, Boston 2018.
- Mędykowski W.W., *Mustergau, Judenreservat i załamanie się polityki wysiedleń Żydów i Polaków z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, [w:] *Eksterminacja w systemie niemieckim i sowieckim*, red. S. Bober, Lublin 2017.
- Mielnik H., *Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 72, 2020, z. 1.

- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa 1939–1944*, praca doktorska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, Lublin 2019.
- Miecik I.T., *Okupacja — Jak Trzecia Rzesza zaspokajała potrzeby seksualne żołnierzy Wehrmachtu w okupowanej Warszawie*, „Newsweek Historia” 2, 2011, z. 3.
- Mitera M., *Zwyczajny faszyzm. Położenie prawne obywateli II Rzeczypospolitej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1944*, Warszawa 2017.
- Musiał B., *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, Wiesbaden 1999.
- Musiał B., *Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 2 (6).
- Musiał B., *The origins of „Operation Reinhard”: The decision-making process for the mass murder of the Jews in the Generalgouvernement*, „Yad Vashem Studies” 28, 2000.
- Musiał B., *Ursprünge der „Aktion Reinhardt”. Planung des Massenmordes an den Juden im Generalgouvernement*, [w:] „Die Aktion Reinhardt”. Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, red. B. Musiał, Osnabrück 2004.
- Ostrowski K., *Hitlerowska polityka podatkowa w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 1977.
- Piątkowski S., *akta notarialne jako źródło do badań realiów ekonomicznych i społecznych Generalnego Gubernatorstwa 1939–1944 (przykład dystryktu radomskiego)*, [w:] *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom 2004.
- Piątkowski S., *O niektórych ekonomicznych aspektach postaw Polaków wobec zagłady Żydów w dystrykcie radomskim (1939–1944)*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka — gospodarka — kultura — społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005.
- Pohl D., *Von der „Judenpolitik” zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, Frankfurt am Main 1993.
- Przybyłowski K., *Lamanie przez hitlerowców zasad prawa międzynarodowego prywatnego na terenie tzw. Generalnej Guberni*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, Warszawa 1979.
- Radzik T., *Lubelska dzielnica zamknięta. Żydzi w Lublinie (1939–1942)*, Lublin 1999.
- Rajca C., *Walka o chleb 1939–1944. Eksploatacja rolnictwa w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1991.
- Ratyńska B., *Ludność i gospodarka Warszawy i okręgu pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1982.
- Redzik A., Kotliński T.J., *Historia adwokatury*, Warszawa 2012.
- Rutowska M., *Wysiedlenia Polaków i Żydów z ziem polskich wcielonych do III Rzeszy do Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1941*, [w:] *Wypędzeni 1939... Deportacje obywateli polskich z ziem wcielonych do III Rzeszy. Vertriebene 1939... Deportationen von polnischen Bürgern aus den ins Dritte Reich eingegliederten Gebieten*, red. J. Kubiak, A. Łuczak, współpr. M. Schmidt, J. Zemer, Poznań 2015.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przeł. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Schmidt A., *(Selbst-) Hilfe in Zeiten der Hilflosigkeit? Die „Jüdische Soziale Selbsthilfe” und die „Jüdische Unterstützungsstelle” im Generalgouvernement 1939–1944/45*, Gießen 2015, http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2019/14576/pdf/SchmidtAnnalena_2016_06_29.pdf.
- Schudnagies Ch., *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS — Juristen und Generalgouverneurs*, Frankfurt am Main 1989.
- Schwaneberg S., *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14).
- Sikorski B., *Handel Warszawy okupacyjnej*, [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji 1939–1944*, „Studia Warszawskie” 7, 1971, z. 1.

- Skalniak F., *Polityka pieniężna i budżetowa tzw. Generalnego Gubernatorstwa narzędziem finansowania potrzeb III Rzeszy*, Warszawa 1976.
- Skalniak F., *Stopa życiowa społeczeństwa polskiego w okresie okupacji na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1979.
- Skrzywan W., *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji*, [w:] *Kraków pod rękami wroga, 1939–1945*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1946.
- Smoliński S., *Rozwój detalicznych cen wolnorynkowych w Krakowie w latach 1939–1946*, „Rocznik Akademii Handlowej w Poznaniu” 1946/1947.
- Sudoł T., *Organizacja i działalność Służby Budowlanej (Baudienst) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1941–1944*, [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, Warszawa 2019.
- Szarota T., *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 2010.
- Szatkowski W., Goralenvolk. *Historia zdrady*, Kraków 2012.
- Sznajman S., *Warszawa po kapitulacji. Warszawa — getto — po tzw. „stronie aryjskiej”*, fragmenty, [w:] *Pamiętniki z getta warszawskiego*, red. M. Grynberg, Warszawa 1993.
- Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- Uruszczak W., *Dziedzictwo prawne XX wieku oczami historyka prawa. Prawo obce, własne, prawe i haniebne*, [w:] *Dziedzictwo prawne XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 150-lecia Towarzystwa Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. A. Zoll, J. Stelmach, J. Halberda, Kraków 2001.
- Uruszczak W., *Perwersyjne funkcje niemieckiego „prawa” w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Z Dziejów Prawa” 12, 2019, nr 20.
- Waligórski M., *Działalność najeźdźcy hitlerowskiego w dziedzinie jego funkcji ustawodawcy na terenie sądownictwa cywilnego*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 2, red. C. Pilichowski, Warszawa 1979.
- Wijaczka J., Miernik G., *Żydowscy robotnicy przymusowi w zakładach zbrojeniowych HASAG w Generalnym Gubernatorstwie w czasie II wojny światowej*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka — gospodarka — kultura — społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Miernik, Kraków 2005.
- Winstone M., *Generalne Gubernatorstwo. Mroczne serce Europy Hitlera*, przeł. T. Fiedorek, Poznań 2015.
- Wolfsramm L., *Deutsche Rechtsanwälte und deutsche Notare im Generalgouvernement*, „Deutsches Recht” 1942/A.
- Wójcik W., *Prasa gazdinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, Kraków 1988.
- Wróblewski M., *Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.
- Wrzosek M., *Zaczątki niemieckiego systemu okupacyjnego na terytoriach polskich opanowanych przez wojska niemieckie jesienią 1939 roku*, „Studia Podlaskie” 6, 1996.
- Wrzyszc A., *Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1944). Część I (1.09.1939–31.07.1940)*, „Z Dziejów Prawa” 12, 2019, nr 20.
- Wrzyszc A., *Das im Generalgouvernement in den Jahren 1939–1945 angewandte materielle Strafrecht*, „Juridica International” 26, 2017.
- Wrzyszc A., *Die deutsche „Wirtschafts-” Rechtsetzung im Generalgouvernement 1939–1945*, [w:] *Das Europa des „Dritten Reichs” Recht, Wirtschaft, Besatzung*, red. J. Bähr, R. Banken, Frankfurt am Main 2005.
- Wrzyszc A., *Generalne Gubernatorstwo (1939–1945) — bariery w przedstawianiu prawdziwej historii (na przykładzie dwóch ważnych publikacji z lat 2014–2015)*, „Studia Iuridica Lublensia” 2016, nr 3.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia Iuridica Lublensia” 22, 2014.

- Wrzyszc A., *Kompetencje „sądownicze” policji niemieckiej w Polsce w czasie II wojny światowej*, [w:] *Regnare, gubernare, administrare. Z dziejów administracji, sądownictwa i nauki prawa. Prace dedykowane profesorowi Jerzemu Malcowi z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. S. Grodziski, A. Dziadzio, Kraków 2012.
- Wrzyszc A., *Nadzór Hansa Franka nad sądownictwem w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 14, 2015, z. 2.
- Wrzyszc A., *Oddziaływanie ideologii nazistowskiej na sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 31, 2009.
- Wrzyszc A., *Odrębności ustrojowo-prawne dystryktu Galicja w Generalnym Gubernatorstwie (1941–1944)*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie — idee — prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych Augustów 15–18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003.
- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Organizacja niemieckiego resortu sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia” 60, 2013, nr 1, Sectio G.
- Wrzyszc A., *Placówka zapasowa organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016.
- Wrzyszc A., *Sądownictwo SS i policji w Generalnym Gubernatorstwie*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2013, nr 1.
- Wrzyszc A., *Sądy funkcjonujące w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Prawnik” 2008, nr 1 (14).
- Wrzyszc A., *Ustawodawstwo antyżydowskie wprowadzone przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014.
- Wrzyszc A., *Ustawodawstwo okupacyjne dla dystryktu Galicja 1941–1944*, [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Prace dedykowane Profesorowi Janowi Malarczykowi*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin 1997.
- Wrzyszc A., *Ustrój i prawo w Generalnym Gubernatorstwie w poglądach prawników niemieckich na łamach czasopisma „Deutsches Recht” w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia” 66, 2019, nr 1.
- Wrzyszc A., *Z badań nad ewakuacją organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w latach 1944–1945*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008.
- Wrzyszc A., *Z problematyki segregacji narodościowej i rasowej ludności w systemie prawa i sądownictwa niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*, [w:] *Spółczeństwo a władza. Ustrój, prawo, idee*, red. J. Przygodzki, M.J. Ptak, Wrocław 2010.
- Wrzyszc A., Dąbrowski K., *Das Familienrecht im Generalgouvernement*, [w:] *Judiciary and Society between Privacy and Publicity. 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015*, red. D. Janicka, Toruń 2016.
- Wrzyszc A., Mielnik H., *Status prawny dziecka w niemieckim ustawodawstwie w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945)*, „Roczniki Nauk Prawnych” 29, 2019, nr 1.
- Zarzycki Z., *Kurator absentis w procesach rozwodowych w Sądzie Okręgowym w Krakowie w latach 1939–1945*, [w:] *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, t. 2, Kraków 2010.
- Zarzycki Z., *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1945. Studium historyczno-prawne*, Kraków 2010.